

CRNOGORSKA DRŽAVA I NJEN CRKVENI PRAVOSLAVNI ČVOR

Dragutin Lalović

In the study on the relationship between the Montenegrin state and the Serbian Orthodox Church, the author discusses the complexity of the relations established in recent decades. The text relies on the statements of the Montenegrin state leaders and dignitaries of the Serbian Orthodox Church, the views of social actors, including Matica crnogorska, as well as on the writing of Croatian journalists on that issue. The author places special emphasis on the relationship between President Đukanović and Metropolitan Amfilohije in the period from 1997 to 2020.

1. *Cuius ecclesia, eius regio?**

Gostujući u SAD-u, u septembru 2015. godine, tadašnji poglavar svesrpske svetosavske crkve patrijarh Irinej dramatski je upozorio okupljenu pastvu na iznimno sumoran položaj vjerskih

* Početna verzija ovog teksta bila je u sasvim preliminarnom obliku izložena na tribini Nacionalne zajednice Crnogoraca Hrvatske, na temu „Pravno uređenje države? – Zakon o slobodi vjeroispovijesti ili uvjerenja i pravnom položaju vjerskih zajednica“. Tribina je održana 4. marta 2020, u Crnogorskom domu u Zagrebu, uz učešće Danila Ivezića, Marka Špadijera i autora ovog eseja („Pravno uređenje države“, *Crnogorski glasnik* (XX) 122: 4–16; v. Lalović, „Ecclesia militans protiv Crne Gore“, str. 12–16).

sloboda i građanskih prava Srba u Crnoj Gori: „Ono što je radio režim u Hrvatskoj, ono što je Pavelić radio tokom rata, to sada čini vrh Crne Gore. Međutim veliki deo srpskog naroda u Crnoj Gori je protiv toga. Neće dozvoliti osamostaljene crkve, Amfilohije je napravio najveći posao... razvio život Crne Gore bolje nego što je ikad u istoriji. Mi se nadamo da taj pakleni plan neće uspeti. Mnogi veruju sa odlaskom današnje strukture državne da će stvar krenuti mnogo bolje... Tako da će crkva i narod srpski u Crnoj Gori opstati.“

Da bi se ovaj istinoljubivi velikodostojnik do kraja proslavio 2018. godine, nezaboravno skarednom izjavom: „U Crnoj Gori Crkvi je gore nego pod Osmanlijama, a Srbima nego u NDH“!

Ni nakon nekoliko godina, patrijarh Irinej nije sustajao u svojoj zlehudoj misiji. Tako 7. maja 2020. u pismu jednom od lidera Demokratskog fronta Andriji Mandiću (četničkom vojvodi) s nesmanjenom uznemirenošću dijagnosticira velje zlo: „*virus koji potresa Crnu Goru nije ništa manje opasan i poguban od virusa korona.*“

Bogougodnik zatim traži da se odmah nakon popuštanja epidemije ponovno počne s organizovanjem protestnih litija zbog Zakona o slobodi vjeroispovijesti. Taj Zakon naime „prijeti da u potpunosti duhovno razori svetosavsku i Njegoševu Crnu Goru. Istrajte u svome podvigu. Gospod pravde i istine pomoći će Vam da odbranite Crnu Goru i njene svetinje. Crkva na čelu sa visokopreosvećenim mitropolitom crnogorsko-primorskim g. Amfilohijem, arhijerejima, sveštenstvom, monaštvom i narodom, uz pomoć Svetog Petra Cetinjskog, Svetog Vasilija Ostroškog i drugih svetitelja, koji su prosijali na tlu Crne Gore, pomoći će Vam da odbranite svetinje u Crnoj Gori od bezakonja.“

Od 2015, kada je u javnu raspravu poslan Nacrt zakona o slobodi vjeroispovijesti i uvjerenja i pravnom položaju vjerskih zajednica u Crnoj Gori, do kraja 2019. kada je napokon usvojen, na crnogorski se režim s najvišeg mjesta Srpske crkve obrušavaju

istovjetnim najcrnjim kletvama i anatemama. Uz višemjesečnu stanku zbog pandemije, SPC gorljivo mobilizira pristaše, organizuje svakodevne ulične proteste protiv dušmanske crnogorske vlasti, a u ime „čuvanja srpskih svetinja“ (napose imovinskih).

O čemu je riječ? Zašto SPC objavljuje krstaški rat crnogorskom režimu? Čemu taj manihejski rječnik, „do istrage vaše ili naše“, koji spaljuje sve mostove i onemogućuje bilo kakav dijalog?

Ako je suditi prema javno iznijetim stavovima u žestokoj polemici koja se vodi i u Crnoj Gori, i šire, suprotstavljene su strane nedvosmisleno pozicionisane. Za protivnike Zakona, SPC i njezine pristaše (ne samo u Crnoj Gori), Zakon je antisrpski i voluntaristički akt nenarodne vlasti. Za zagovornike Zakona, pak, SPC je anticrnogorska vojujuća kvazicrkva koja dovodi u pitanje sam opstanak Crne Gore kao suverene države.

Klasični spor o primatu između Crkve i Države, duhovne i svjetovne vlasti? I da i ne. Ovdje je na djelu specifična, veoma zakašnjela varijanta tog epohalnog sukoba, u povijesno jedinstvenim prilikama Crne Gore, ali ne kao sukob između univerzalne nadnacionalne Crkve i partikularne nacionalne države, koji je barem načelno riješen Augsburškim mirom 1655. ustanovljenjem principa „cuius regio, eius religio“ (doslovno: „čija je vladavina, njegova je i religija“, u smislu da vjera vladara određuje vjersku pripadnost državljana). Na djelu nije ni sukob između crnogorske državne vlasti i crnogorske crkve, nego sukob između Srpske pravoslavne crkve, nadcrnogorske i ne-crnogorske, i crnogorske države. U kritičkim komentarima, ocjenjuje se da SPC ne pretenduje samo na to da vlada nacionalnom dušom nego i političkim tijelom Crne Gore, ne bori se samo za primat nad političkom vlašću, niti za preuzimanje vlasti, nego mnogo opakije smjera likvidaciji same države kao neprijateljske, kao privremene i privremeno zabludjele anti-srpske formacije.

SPC ne skriva svoje namjere i ambicije, već tri decenije utjelovljuje načelo *cuius ecclesia, eius regio*, „čija je crkva, nje-gova je i država“. Ako je crkva srpska, tada je i njezina država srpska, bez obzira na to što se samozavarava da je crnogorska.

Ako tako stoje stvari, kako je moguće i kako objasniti da sve do 2019. crnogorska politička vlast nije uspijevala smoći snage, hrabrosti i pameti da napokon pokuša pravno obuzdati hege-monijsku megalomaniju i protivdržavno djelovanje SPC, privesti je poznaniju prava (njegoševski rečeno). Još određenije: ako sve do 2015-2019. crnogorska državna vlast nije mogla ili smjela podvesti SPC pod zakonske norme ponašanja, je li bila u pravu kada je konačno zaključila da to ipak može i smije učiniti?

Kako razumjeti do kraja zaoštrenu crnogorsku dramu: kao početak kraja SPC kao povlaštene političke sile u Crnoj Gori ili, pak, kao kraj početka crnogorske države, nemoćne da se uspostavi kao suvereni zastupnik temeljnih crnogorskih nacionalnih atributa?

2. Matica crnogorska o položaju vjerskih zajednica u Crnoj Gori

Među mnoštvom saopštenja, lucidnih komentara i ozbiljnih analiza povodom donošenja zakona o vjerskim zajednicama odabirem izvode iz mjerodavnih javnih ocjena središnje nacionalne kulturne institucije Matice crnogorske, koje, po mom sudu, osviješteno, odlučno i precizno iskazuju stav crnogorske demokratske i nacional-patriotske javnosti o našem problemu. Obraćam stoga pažnju na izvode iz programa, saopštenja i drugih reagovanja Matice crnogorske povodom Zakona o vjerskim zajednicama u raznim fazama rasprave o njemu.

Saopštenjem *Zakon na temelju međunarodnog prava*, Matica je 2015. pozitivno ocjenila kvalitet Nacrta zakona o slobodi

vjeroispovijesti, ustvrdivši da se temelji na savremenim tekovinama međunarodnog prava i da je usklađen s pravom EU. Stari zakon iz 1977. otvorao je prostor da vjerske zajednice „nekontrolisano raspolažu materijalnim dobrima i kulturnom baštinom Crne Gore. Rezultat takvog odnosa vjerskih zajednica prema spomenutim vrijednostima prepoznajemo u nenamjenskoj prodaji nepokretnosti, kao i u evidentnoj devastaciji sakralnih spomenika, čija je obnova obavljena mimo standarda struke i nadzora države. Tipičan primjer navedenog je Manastir Ostrog.“

Vjerske zajednice u Crnoj Gori u zadnjih četvrt vijeka uživale su veliku državnu materijalnu podršku, „milionski iznosi donirani za izgradnju novih ili obnavljanje postojećih objekata... što jedino može ukazati na činjenicu da se radi o procvatu vjerskog biznisa u našem društvu.“ „Najbrojnija vjerska zajednica“ permanentno je zloupotrebljavala zajamčenu autonomnost, „često upotrebljavajući govor mržnje u obrazlaganju tzv. vjerskih ubjeđenja“, uz otvoreno negiranje „državnog suvereniteta Crne Gore i nacionalnog identiteta Crnogoraca bez ikakvih pravnih posljedica“.

Zahtjevi za preispitivanje Nacrta zakona o slobodi vjeroispovijesti zbog navodne neustavnosti sračunati su na opstruiranje njegovog usvajanja.

U saopštenju se ističe da se Nacrt zakona osporava kako bi se zadržali „brojni benefiti nastali kao proizvod deregulacije i inertnog pristupa organa državne uprave“, zbog čega se stiče „utisak da se na pojedine vjerske zajednice ne primjenjuje pozitivno pravo Crne Gore, što jeste protivustavno, i upućuje na stav da je sekularna država izložena klerikalizaciji“.

Središnja je ocjena: „Odredbe nacrta koje se tiču sticanja pravnog svojstva vjerske zajednice, vezivanje jurisdikcije vjerske zajednice za granice Crne Gore i uspostavljanje državne svojine nad vjerskim objektima i zemljištem u skladu sa stanjem do 1. decembra 1918. godine vraćaju potreban institucionalni

kapacitet državi u uređenju i rješavanju brojnih problema u ovoj oblasti.“

Zaključno se snažno upozorava da se „civilizacijska vrijednost sekularizma mora braniti pravnim sredstvima, zbog čega *tražimo usvajanje Zakona o slobodi vjeroispovijesti po hitnom postupku, na jesenjem zasijedanju Skupštine Crne Gore.*“ (Saopštenje Matice crnogorske povodom javne rasprave o Nacrtu zakona o slobodi vjeroispovijesti, 17. 8. 2015; istaknuo – D. L).

Parlament se oglušio. Matica se ubrzo još jednom oglašava saopštenjem *Pokušaj destabilizacije države Crne Gore*, u kojem još oštrije i određenije kritički komentariše negativnu kampanju protiv Nacrta zakona o slobodi vjeroispovijesti. Ocjenjuje se: „protesti jednog dijela opozicije u Podgorici, praćeni političkim primitivizmom i nasiljem, izrodili su se u antidržavnu manifestaciju. Siledžijstvo i nepoštovanje zakona i institucija se nastoji prikazati kao demokratija.“ U tome je „prednjačila Srpska pravoslavna crkva“.

Zatim se obrazlaže da je na djelu „model koji smo već ranije videli u Crnoj Gori: govor mržnje i zapaljiva retorika, četnička ikonografija, odioznost prema suverenoj Crnoj Gori, atmosfera linča“. Riječ je o „dirigovanom pokušaju destabilizacije države Crne Gore“. Ne nudi se nikakva razumna alternativa postojećoj vlasti, koja zaslužuje ozbiljnu kritiku, ali „opravdano socijalno nezadovoljstvo crnogorskom vlašću ne smije biti alibi za uništenje države, te dvije stvari se uvijek moraju razlikovati. Vlast je obnovu državnosti dobrim dijelom razumljela kao priliku za svoje opstajanje, bez valjanih napora da se reformišu i osposobe institucije sistema, koje su, nažalost, trome i zastarjele, a često, i bez elementarnog profesionalizma, pa i patriotizma“.

Središnja je teza da je „*crnogorska vlast sklona sklapanju trulih nagodbi sa onim političkim subjektima koji neprekidno rade na uništenju države Crne Gore. U prvom redu sa Srpskom*

pravoslavnom crkvom, koja je podstrekač aktuelnih antidržavnih zbivanja, a to čini uz jasno prepoznatljivu podršku centara moći, ne samo iz regiona.“ Zaključno se ocjenjuje da se „strateški odnosi velikih sila prelamaju i preko Crne Gore, čine je posebno ranjivom u ovim turbulentnim vremenima, što može proizvesti pogubne posljedice“, pa se opominje i poziva na „odlučnost vlasti u sprovođenju zakona i Ustava“ i apeluje na „mudrost dobronamjernih i politički mislećih građana da sačuvaju mir i stabilnost naše domovine, jer u protivnom – i zgarište će nam biti nedostižan luksuz“ (20. 10. 2015; istaknuo – D. L).

Uprkos svim tim jasnim i razgovijetnim upozorenjima upućenim vlasti i demokratskoj javnosti, trule nagodbe vlasti s protudržavnom oporbom potrajaće još pune četiri godine, pa se uoči jedva dočekanog usvajanja zakona o vjerskim zajednicama Matica još jednom oglašava dramatičnim saopštenjem *Upozorenje na razorno djelovanje SPC*.

Zbog njegove pregnantnosti, valja ga navesti u cjelosti.

„Matica crnogorska se prema sekularnoj građanskoj Crnoj Gori, kao i prema Crnogorskoj i Srpskoj pravoslavnoj crkvi, nedvosmisleno odredila svojim Programom ‘Crna Gora na evropskom putu’. U skladu sa tim *Matica crnogorska dvadesetpet godina upozorava crnogorsku javnost i vlast, na razorno političko djelovanje SPC u našoj državi*.

Instalirana kao mesija i jatak srpskog šovinizma i dominacije, SPC se bavi ukidanjem i kompromitovanjem crnogorske države i crnogorskog identiteta. Ona se ponaša kao politički faktor, prkosi društvu, ignoriše zakone! Ona slijedi duh Podgoričke skupštine i ukaze regenta o ukidanju Crnogorske crkve, naroda i države! Ona razvija ideologiju četništva kao jedinstvenu anti-crnogorsku matricu i predstavlja štab pete kolone velikosrpskog hegemonizma u Crnoj Gori.

Vlast je tolerisala takvo ponašanje saradnjom, nečinjenjem i ustezanjem da primijeni zakon. Poglavlar SPC u Crnoj Gori je

tako uspio da stvori *državu u državi* i da beskrupulozno sije laži o Crnogorcima i crnogorskoj kulturi.

Sad kad je vlast konačno odlučila da zakonski uredi status vjerskih zajednica, on *organizuje puč na suverenu državu, politički trguje sa dijelom opozicionih partija, koje ostrlašćeno pozivaju na građanski rat*. Kulminaciju ove histerije predstavlja namjera da zloupotrijebi ćivot i mošti Svetog Vasilija Ostroškog, ali ne za slavu i milost Crne Gore, već za njen rastur i zlu krv. On kopa jamu iz 1918. koju je zauvijek zaravnila antifašistička oslobodilačka borba i referendum o nezavisnosti.

Država ima obavezu da štiti integritet i dostojanstvo Crne Gore svim zakonitim sredstvima, bez odstupanja i ustupanja. Zakon o slobodi vjeroispovijesti obezbjeđuje građanima punu vjersku slobodu, a državi vlasništvo nad objektima koji su dio njene istorije, kulture, svijesti o sebi, njenog suvereniteta i identiteta“ (18. 12. 2019, *Saopštenje Matice crnogorske povodom najavljenih skupova SPC*; sve istaknuo – D. L).

Saopštenje se s punim pravom poziva na Program *Crna Gora na evropskom putu* (iz 2014) u kojemu je Matica crnogorska veoma precizno i jasno prepoznala najkrupnija iskušenja s kojima se suočava Crna Gora, kao društvo i država. Među njima, ističe se *nelojalnost državi od strane prosrpskih političkih snaga*, koje negiraju „crnogorsku državnu, nacionalnu i kulturnu posebnost“. Te snage predvodi, ne samo duhovno, „Srpska pravoslavna crkva koja djeluje kao oruđe velikosrpske politike u regionu i kao klero-nacionalistička anticrnogorska organizacija“ (str. 17). Uz izravnu pomoć matične države, „Srpska crkva djeluje danas u nezavisnoj Crnoj Gori, otima njenu imovinu i otvoreno podriva njene institucije. Crna Gora je jedinstven primjer u pravoslavnom svijetu u kojoj tuđa crkva ima vodeću riječ u pitanjima vjere i otvoreno se miješa u poslove države.“

U programu se decidirano zahtijeva: „Država Crna Gora mora sve crkvene objekte, posjede i vrijednosti koje je Srpska

pravoslavna crkva prisvojila, zakonito vratiti u državnu svojinu i omogućiti Crnogorskoj pravoslavnoj crkvi njihovo korišćenje“ (str. 30).

Politička je poenta ovog programa da je „razobličenje ideja i ciljeva crnogorskog velikosrpstva i njegovo svođenje na marginalni politički nivo“ moguće samo u demokratskom političkom sistemu, kroz konstituisanje „državotvornih i opozicionih političkih snaga koje će predstavljati alternativu vladajućim partijama“ (str. 17).

Stajalište Matice crnogorske dodatno su precizirali njezini vodeći ljudi, počevši od njezina člника književnika, filozofa i profesora Dragana Radulovića. Uz njegove ocjene, prenosim i neke ključne naglaske iz intervjua i tekstova Marka Špadijera i Rada Bojovića.

Predsjednik Matice crnogorske ocjenjuje da je Zakon o slobodi vjeroispovijesti „samo prvi korak u građanskom odupiranju klerikalizaciji crnogorskog društva, koja je odavno uzela maha i za koju je izgledalo da joj se više niko ne može oduprijeti. Ispostavlja se da nije tako.“ Ističe da „je ovo prvi put u skorijoj prošlosti da je država Crna Gora zakonom stavila do znanja SPC da ne može dalje kako je navikla – ili da budem precizniji: kako je ta ista *vlast dopuštala SPC da posluje još od devedesetih godina!*“ Čak i više od toga, „*Srpska pravoslavna crkva u Crnoj Gori je u jednom trenutku poželjela stvarnu vlast, ne samo duhovnu, nego opipljivu i zemaljsku*, da njeni velikodostojnici, poput imama u Teheranu, određuju državu i društvo, i oblikuju ih prema svojoj volji. što je sasvim u redu kao želja, pod uslovom da uspije, i da ne postoji niko ko bi se tome građanski suprotstavio“ (sve istaknuo – D. L).¹

¹ Dragan Radulović, „Zakon prvi korak u odupiranju klerikalizaciji Crne Gore (intervju)“, *Dnevne novine*, 17. januar 2020, razgovor vodila Vesna Šofranac. Vidi *Matica* (XXI) 81: 605–609.

Marko Špadijer, dugogodišnji generalni sekretar Matice crnogorske i glavni urednik časopisa Matica, upozorio je kako se Zakon masovno i politički pomamno dovodi u pitanje zbog „nagovještaja da može biti ugrožen položaj Srpske pravoslavne crkve u Crnoj Gori kao države u državi, veleposjednika i misionara velikosrpske hegemonističke politike.“ Srpska pravoslavna u Crnoj Gori zapravo je „imperija“, „važan politički igrač, ustanova koja ne ferma zakone države Crne Gore i otvoreno se protivi njenoj zapadnoj orijentaciji.“ Sa svojom „armijom ideologa, teologa i propagandista“, SPC „ne priznaje državu Crnu Goru i njene zakone, Crnogorce kao naciju, njihovu istoriju, kulturu, jezik. Sa posebnom strašću negira postojanje autokefalne Crnogorske pravoslavne crkve. Obnovljena CPC, kao nekad bogumilska, bogoslužni na otvorenom, a SPC je, uz asistenciju vlasti, drži daleko od crnogorskih hramova.“

Generalno se čak može reći da su „Srbi toliko inficirani predrasudama o Crnoj Gori i Crnogorcima da će proći dugo vremena da i većina boljih među njima prihvati realnost da je Crna Gora država koja ima svoje istorijsko pamćenje i iskustvo, svoje interese i da su Crnogorci narod koji ima svoju prošlost, kulturu, svoju budućnost i svoj ponos.“

Špadijer je uvjeren da „Crna Gora u 21. vijeku više nije kulturno, niti ekonomski inferiorna država, niti su joj potrebni tutori.“ Uvjeren je da je ona već „konstituisana kao građanska zajednica koja zna da štiti svoju teritoriju i svoje interese.“ Zna li, može li, hoće li doista? Kamen kušnje biće odbrana suverenosti i rješavanje odnosa države i crkve, „rukovodeći se najboljim primjerima evropske demokratije. Vlast mora da se pokaže sposobna da sprovede zakone i uvjeri građane da su joj namjere časne i pravedne.“²

² Marko Špadijer, „Nije vino pošto pride bješe“, *Pobjeda*, 23. januar 2020. Vidi Matica (XXI) 81/2020: 610–614.

Rade Bojović, nekadašnji član Upravnog odbora Matice crnogorske i jedan od koordinatora Pokreta za nezavisnu evropsku Crnu Goru ocjenjuje da je Zakonom o slobodi vjeroispovijesti „višedecenijski vanpravn i eksteritorijalni status srpskih episkopija konačno doveden u pitanje.“ Stoga je bilo realno očekivati da će se toj prijelomnoj državnoj odluci SPC suprostaviti svim sredstvima, organizujući masovne proteste, kao „ujedinjenu crkveno-opozicionu akciju“ „protiv kolebljive i pasivne vlasti koja se napokon usudila da pita – čija je crnogorska imovina?“

Daleko od toga da je ovim Zakonom iskazana napokon sazrela samosvijest političke vlasti da se nedvosmisleno reguliše status i nadležnosti SPC, po Bojovićevu sudu bilo bi „moralno i pravno ispravnije“ da je, „umjesto ovih nekoliko odredbi koje su povod za tzv. događanje naroda“, „*Parlament donio Zakon o renacionalizaciji sakralne imovine koja je korišćena od strane autokefalne CPC a koja je protivpravno uknjižena na SPC.* Ovim zakonom se mogla odrediti i pravična naknada srpskim episkopijama i to u istom iznosu koje su aneksione vlasti Kraljevine SHS ‘isplatile’ Crnogorskoj pravoslavnoj crkvi. Usput, država Crna Gora je trebala podnijeti i odštetnu tužbu protiv SPC zbog višedecenijske devastacije crnogorskog sakralnog i kulturnog nasljeđa. Time bi lažne dileme oko tzv. otimanja imovine bile pravednije, poštenije i nedvosmislenije riješene.“

Bojović dramatično upozorava da je na djelu „očigledna namjera da se Crna Gora destabilizuje i otvori prostor za *reanimaciju politike koja je prije trideset godina već jednom razorila crnogorsko društvo. Od takve anticrnogorske i anticivilizacijske politike Crna Gora se još uvijek nije oporavila, pa samim tim bi teško preživjela novu marionetsku i velikosrpsku upravu (sve istaknuo – D. L).*³

³ Rade Bojović, „Dovoljan kompromis sa SPC je što država toleriše postojanje takve crkve“, Agencija MINA, 9. februar 2020, razgovor vodila Gordana Đuračić. Vidi *Matica* (XXI) 81/2020: 615–621.

Cjelovit pregled pogleda, stavova i analiza Matice crnogorske i intelektualnog kruga u njoj i oko nje o problematici odnosa države i crkve nudi tematski broj časopisa za društvena pitanja, nauku i kulturu *Matica* (br. 81).⁴

3. O vjerskom rivalstvu između Srpske i Crnogorske pravoslavne crkve 1989–2010. iz perspektive istorijske nauke

Za našu je temu analitički instruktivan studijski pokušaj da se ponudi sveobuhvatan pregled *vjerskog spora* dvije rivalske pravoslavne crkve u Crnoj Gori, njihove borbe za „moć, uticaj, podršku, duhovnu hegemoniju i duše“ (Šistek, 2015: 147).

U veoma zapaženoj studiji *Klerikalizacija nacionalizma. Tumačenje vjerskog raskola između Srpske i Crnogorske pravoslavne crkve 1989–2010*, češki historičar crnogorski crkveno-pravoslavni čvor razumije i tumači kao sukob dviju klerikalizovanih nacionalističkih agendi, pri čemu „Crkve i njihovi laički ideolozi, umjesto državnih institucija ili nacionalnih pokreta koje vode svjetovne intelektualne elite, sve snažnije zauzimaju poziciju vodećih autora i uređivača glavnog nacionalističkog diskursa i novih nosilaca svete baklje nacionalnog identiteta“ (148).

Ostavimo po strani autorov pregled diskurzivnih bitaka oko istorijskih dokaza o autokefalnosti crnogorske crkve u crnogorskoj vjekovnoj pravoslavnoj istoriji (od 1219. godine do 1920), sa znanim nam osnovnim dilemama povezanim s razumijevanjem crnogorskoga nacionalnog individualiteta, u njegovoj romantičarsko konstituisanoj dvojnosti (poseban narod i/ili

⁴ Temat „Država i crkva“ zaslužuju u cijelosti punu pažnju. Premda je taj svezak izašao iz štampe još sredinom aprila 2020, bio je sve do kraja godine, zbog pandemije, dostupan samo u elektroničkom obliku (vidi: <http://maticacrnogorska.me81.html>).

regionalna podvrsta srpskog naroda) (vidi Šistek, 2015: 155–163).

Usredotočimo se na središnju argumentaciju o karakteru vjerskog spora kao sukoba dvaju ne samo etnocentričnih nego upravo *crkvenocentričnih nacionalizama* (149). Klerikalizacija srpske nacionalističke agende razgorjeva se u okrilju SPC u Crnoj Gori pod duhovnim i političkim vodstvom mitropolita Amfilohija, koji dolazi na čelo crnogorsko-primorske mitropolije SPC krajem 1990. U punoj idejnoj saglasnosti i političkoj kolaboraciji sa crnogorskom vladajućom elitom u prvoj polovini 90-ih, SPC ostvaruje punu dominaciju svesrpske etno-vjerske agende nad „dušama, teritorijom i svetištima“ u Crnoj Gori.

Takvoj se dominaciji suprotstavlja od početka 1991. godine izrazito manjinska nacionalno osviještena crnogorska opozicija, i politička i vjerska, u vidu Liberalnog saveza Crne Gore (LSCG) i Odbora za obnovu autokefalne Crnogorske pravoslavne crkve (koji je osnovan početkom 1991. u sjedištu LSCG-a).⁵

⁵ I prije Amfilohijeve ere u Crnoj Gori pojavljuje se inicijativa crnogorskih građana za obnovu Crnogorske pravoslavne crkve. Neposredno izazvani diskriminatorskom odlukom vikarnog episkopa Mitropolije crnogorske-primorske SPC-a Nikanora Bogunovića da se u „Cetinjskom manastiru i još nekim hramovima u Crnoj Gori mogu vjenčavati i krstiti samo Srbi i niko više“, a u zaoštrenoj atmosferi klerikalizacije srpskog nacionalizma, 456 pripadnika bratstva Martinovića i Borilovića iz plemena Bajice je „u julu 1990. godine objavilo peticiju za pokretanje akcije na obnovi nasilno i neregularno ukinute Crnogorske pravoslavne crkve.“ U peticiji se zahtijeva „od nadležnih državnih organa Crne Gore, posredstvom Skupštine opštine Cetinje, da hitno pristupe reinauguraciji Crnogorske pravoslavne crkve. U protivnom, s tekućom godinom prestajemo s običajem nalaganja badnjaka pred Cetinjskim manastirom, jer on, kako vidimo, ne pripada domaćoj crkvenoj organizaciji, već njenoj naturenoj posestrimi, koja se ni u čemu sestrijski ne ponaša“ (vidi Papović, 2020: 236–238).

Autor uočava da je odluka o osnivanju, odnosno obnovi Crnogorske pravoslavne crkve, koju je donio skup crnogorskih građana na Cetinju na Lučindan 31. oktobra 1993, slijedila „nekanonski crnogorski običaj biranja vladika aklamacijom narodnih plemenskih skupova kao što se to radilo vjekovima prije ukidanja teokratije od strane knjaza Danila.“ Štoviše, „posredstvom tog rituala, kao da je na jedan simboličan način izbrisana istorija sekularne države koja je trajala vijek i po“ (176).

Zaustavimo se nakratko na ovome ključnom momentu. Obrazloženje koje autor uzgred, ali s pravom, naznačuje upravo u ovome pitanju mora biti teorijski preciznije, a zaključci dalekosežniji. Predmoderni viševjekovni crnogorski režim nije bio naprosto teokratija, kao što se tvrdi. Bio je to osobit tip teokratsko-republikanske vladavine, sa središnjom funkcijom Opštencnogorskog zbora (zbora svih odraslih Crnogoraca, kao najviše političke instance koja samostalno bira svojega vjerskog poglavara/vladiku i odlučuje o svim strateškim pitanjima). Vjerska se zajednica u cjelosti poklapala s političkim tijelom građana, a izabrani vladika bio je i duhovni vođa i svjetovni prvi građanin (prvi među jednakima). U mjeri u kojoj je to jedinstveno vjersko-političko tijelo bilo suvereno, bilo je kao „crkva“ i autokefalno. No takav je tip predmodernoga predrđavnog poretka morao u cjelosti biti doveden u pitanje kada je započeo proces izgradnje moderne države – formiranjem aparata oposebljene političke vlasti i uniformnom juridizacijom političke zajednice – ukidanjem i vladikata (pod knjazom Danilom) i republikanskog zbora (pod nominalno vladikom, a zbiljski već knjazom Njegošem).⁶

Nije čudno da u prikazu crnogorskog „praviteljstva“ Vuk Karadžić nije znao kako da ga označi, pa se ograničio da opisom tog ustrojstva pokaže kako u Crnoj Gori „može biti“ da „nema

⁶ „U Vladici Radu je bilo i nečeg od renesansnih knezova“ (Đilas, 2013: 238).

nikakva praviteljstva“ (Karadžić, 1987: 296–315).⁷ Tradicionalni crnogorski režim može se razumjeti ne samo kao teokratsko-republikanski, nego još više kao specifični oblik polibijevskog modela *mješovite vladavine*, pri čemu je monarhijski princip jedinstva utjelovljivao vladika⁸, aristokratski princip mudrosti glavarski zbor, a demokratski princip slobode - opštencnogorski zbor.

Takav je tip vladavine, koji je vjekovima bio uravnotežen i djelotvoran (16–19 st.), postao anahronizam u modernim vremenima formiranja suverene države i građanskog društva, pa je zadatak njegova ukidanja preuzeo i započeo vladika Petar II Petrović Njegoš. Istorijski zadatak takvog tipa, koji će ukinuti tzv. „plemensku demokratiju“, bio je radikalniji i bolan prevrat „starog režima“ koji se mogao izvesti samo metodama „prosvijećenog despotizma“⁹, najprije nužno prikriveno u formi

⁷ „U Crnoj Gori ima znaka od svijui načina praviteljstva ali pored svega može biti da je ona u Evropi jedino društvo ljudsko, u kome nema nikakva praviteljstva u pravom smislu ove riječi. Ja ću se ovde potruditi da pokažem sve ono što u Crnoj gori ima od praviteljstva, pa čitatelj sam neka sudi, koliko u ovome imam pravo“ (296).

⁸ Slika je pojednostavljena jer je postojala i institucija guvernadura, koju je Mletačka republika nametnula Crnoj Gori 1717. u vrijeme mletačko-turskog rata (1714–1718), kada je na poziv vladike Danila „formalno prihvatila da bude politički pokrovitelj podlovcenskog dijela Crne Gore koji se oslobodio Turaka.“ Guvernadur, kao mletački civilni namjesnik, „trebalo je da bude politički pandan crnogorskom mitropolitu Danilu, u koga Venecija nije imala nimalo povjerenja“, kao ni cetinjski mitropolit u nju, pa smatrajući da bi Republika mogla u budućnosti odlučivati i o ličnosti koja će zasjesti na mitropoljski tron, uzvratilo je ustanovljenjem „nasljednosti mitropoljskog zvanja u porodici Petrović Njegoš“ (vidi Andrijašević/Rastoder, 2006: 115–116).

⁹ Đilas znački analizira Njegošev autokratski modela vladanja. Njegošev je strateški cilj bio centralizacija državne vlasti i državno jedinstvo, što je bio „prevratnički čin“, kojim se iskazao kao „veliki državnik“. „Država nacionalna je nicala iz borbi... a Vladika Rade je prvi našao način i oblik kojima će se

vladikata 1831–1851. (Njegoš), a zatim i otvoreno u formi svjetovne apsolutističke vlasti 1851–1905. (knjaz Danilo, knjaz/kralj Nikola).

Imamo li na umu tako ocrtni istorijski kontekst, postaje jasno kako je famozni spor oko autokefalnosti stare crnogorske pravoslavne crkve (a zapravo vjersko-političke zajednice) naprosto bespredmetan, problem je u specifičnim crnogorskim istorijskim i strukturnim uslovima mogućnosti formiranja države kao sekularne i proturepublikanske političkopravne formacije.

Vratimo se argumentaciji češkog istoričara. Formiranjem CPC započinje dugotrajna rivalska bitka dvije crkve za hegemoniju, pri čemu su obje crkve „evoluirale u *primarne nosioce nacionalističke mobilizacije*“ (185; istaknuo – D. L).

Nasuprot takvome uopštenom sudu, koji upućuje na borbu barem relativno, po snazi i uticaju, uporedivih rivala, cijela autorova argumentacija upućuje, međutim, na drukčiji zaključak. Naime, SPC je smjesta anatemisala „protivničku crkvu kao političku sektu i godinama pokušava da zauzda njen uticaj“ (177). Reći „pokušava da zauzda“, znači reći premalo, jer o kakvom uticaju CPC možemo govoriti kad i sam autor ističe da je do kraja 90-ih „SPC ostala nepriznata ne samo od

ona ostvariti – ukidanje plemenske samostalnosti kneževskom vlašću“ (Đilas, 2013: 280-281). Radi uspostavljanja državne vlasti, „Vladika Rade neće savati ni jednu glavarsku skupštinu (129)“. „Vladika Rade je prisiljen, a potom i voljan, da se surovo bori među Crnogorcima i nemilo obračuna s njima“ (225). U suzbijanju plemenske samovolje i pokoravanja glavarskog sloja, nije prezao ni pred surovim nasiljem i obračunom sa svima koji su ma na koji način doveli, ili mogli dovesti, u pitanje njegov vladarski autoritet. Prema svjedočenju istinoljubivoga Marka Miljanova, „u narod se broji da je Vladika Rade pobio 83 biranije ljudi Brđana, Crnogoraca i Primoraca“ (237). Svoju politiku „državnog razloga“ Njegoš je primjereno izrazio stihovima: „Zlo činiti, ko se od zla brani/tu zločinstva nema nikakvoga“.

strane SPC, već i od vladajućeg režima i državne uprave“ (ibid.). Štoviše, čak i nakon 2006. u formalno je suverenoj državi ostala „nepromijenjena dominacija SPC“ (179).

Slijedeći svoju interpretativnu matricu o dva sukobljena klerikalizovana nacionalizma, autor ustvrđuje da je takav vjerski i crkveni raskol zapravo odgovarao „vladajućoj strukturi“. Preciznije, njemu se čini: „čini se da je vladajuća struktura sasvim zadovoljna neprekidnim stanjem konflikta između dvije suprotstavljene crkve i ne namjerava da interveniše u korist bilo koje strane.“

Svjestan je da takvo stanje „u suštini ide u prilog konstantnoj dominaciji SPC“ (ibid.), svjestan je da SPC „uživa beneficije gotovo potpune hegemonije kad je u pitanju kontrolisanje istorijskih spomenika i crkava“ (185).

Autoru nije čudno da je Crnogorska pravoslavna crkva, premda osnovana još 1993, registrovana tek 2000, i da osim te naknadne registracije nema nijednog ozbiljnog znaka da je doživjela i službeno priznanje i ozbiljnu materijalnu potporu, ni prije ni nakon obnove nezavisne države. On tvrdi da „jedno krilo vladajuće strukture“ podržava CPC, dok „drugo krilo DPS-a (na čelu sa Svetozarom Marovićem i kasnije sve češće Filipom Vujanovićem)“ podržava SPC (177–178). U prvo krilo DPS-a uvrštava i samog Đukanovića, barem „povremeno“.¹⁰

¹⁰ U nezaobilaznoj knjizi Veseljka Koprivice, *Amfilohijeva sabrana nedjela* (2005), koju u daljnjem tekst navodimo, prema elektroničkom izdanju, kao *Dossier o Amfilohiju*, može se naći i izjava premijera Mila Đukanovića (26. maja 2010. godine) da je „nesporna autokefalnost Crnogorske pravoslavne crkve (CPC), ali i da u državnom vrhu postoje sporenja oko tog pitanja“. Dodao je: „Ona je potvrđena u brojnim istorijskim dokumentima. Jednako tako, nesporno je legitimno obnavljanje CPC. No, čak i da ne postoje ti neoborivi fakti, samostalnost CPC proističe iz ustavnog prava na ispovijedanje vjere i slobodu vjerskog izražavanja“ (istakao – D. L.).

Nema, međutim, nikakve ravnoteže u odnosu crnogorskog režima prema dvjema crkvama, on je uz stanovite oscilacije na strani SPC u svakom pogledu, otežavajući svako ozbiljno djelovanje i mogući uticaj CPC, a napose njenu pretenziju da kao nacionalna crkva zamijeni SPC.

Da bi se osigurao barem osnovni prostor za djelovanje Crnogorske crkve, kao „vodećeg nosioca crnogorskog nacionalnog sentimenta“ (197), a budući da je „potpuna nacionalizacija crkvene imovine za koju se CPC zalaže u posljednje vrijeme prilično nevjerovatan ishod sadašnjeg potpunog zastoja“ (ibid.), Šistek predlaže „djelomično rješenje“: proglašenje Cetinjskog manastira za „nacionalno blago i državno vlasništvo“ (198). To bi se moglo izvesti „po ugledu na sličan presedan Katedrale Svetog Vida u Pragu“. ¹¹ Takvim bi rješenjem „pod pažljivo organizovanim uslovima obje rivalske crkve mogle naizmjenično da koriste manastir, ali nijedna ne bi njime dominirala niti imala kontrolu“ (199).

Pravo je, dakle, pitanje zašto crnogorski režim decenijama podržava Srpsku, a samo formalno priznaje, ali, stvarno marginalizuje Crnogorsku crkvu?

Da se suočio s tim pitanjem, češki bi historičar morao uvidjeti kako je upravo takva marginalizacija bitno otežala ako ne i onemogućila klerikalizaciju crnogorskoga nacionalizma. CPC ni izdaleka nije postala „primarni nosilac nacionalističke mobilizacije“, kao što se njemu čini. Baš kao ni njen „najvažniji politički saveznik“ (Liberalni savez), ni CPC nije uticajan subjekt u javnom životu Crne Gore. Barem još nije. ¹²

¹¹ „Godine 2007. češki sudovi su definitivno odlučili da najvažniji katolički hram u zemlji pripadne državi, a ne katoličkoj crkvi, uprkos snažnom protivljenju crkvene hijerarhije, naglašavaju na taj način značaj hrama kao simbola češke nacije koji bi simbolično trebalo da pripada svim građanima bez obzira na njihova vjerovanja, a ne samo jednoj konfesiji“ (Šistek, 2015: 198).

¹² Šistek ocjenjuje drukčije, čak je posve ubijeden: „U bliskoj budućnosti,

U Crnoj Gori, dakle, nije na djelu rivalstvo između dvije pravoslavne crkve, nego sučeljavanje između svesrpskog klerikalizovanog nacionalizma utjelovljenog u SPC i crnogorskoga demokratskoga sekularnog nacionalizma u borbi za hegemoniju crnogorske ideje i opstanak države (Matica crnogorska i suverenističke političke stranke). Za razliku od srpskoga, koji je eminentno crkvenocentričan, ratnoljubiv i manihejski, crnogorski nacionalizam je pretežno državocentričan, miroljubiv i odbrambeni.

Šistek dvama primjerima zorno ilustruje ponašanje SPC kako u odnosu prema narodnim običajima i etičkom kodeksu, tako i prema zakonima zemlje.

Prvi slučaj je sukob koji se dogodio „19. avgusta 2009. za vrijeme liturgije u Crkvi Svetog Preobraženja na Lovćenu. Crkvu su zvanično na upravu CPC prenijeli stanovnici plemena Njeguši, istorijske kolijevke dinastije Petrović-Njegoš, pored još nekoliko crkava koje su pripadale plemenu. Plemenski savjet je odobrio molbu SPC da 19. avgusta održi liturgiju u crkvi. Liturgija CPC je bila zakazana za kasnije, međutim, sveštenstvo SPC i njihovi sljedbenici odbili su da na vrijeme napuste crkvu“ (183). Riječ je o tipičnom ponašanju sveštenstva SPC koje je nasilno onemogućavalo djelovanje sveštenstva CPC u seoskim crkvama koje su im njihovi vlasnici (to je slučaj s „opštinama Cetinje, Podgorica, Bar, Nikšić i Danilovgrad“) stavili na raspolaganje (vidi Šistek, 2010: 182-184; fsn. 34).

Češki historičar nije propustio da „spiritualnu i pravnu dominaciju SPC nad crnogorskom teritorijom“ ilustruje čuvenom demonstracijom sile, koja se dogodila 18. juna 2005. godine.

CPC i njeni laički sljedbenici će bez sumnje i dalje predstavljati vodećeg nosioca crnogorskog nacionalnog sentimenta, nezasićenog i nezadovoljenog čak i nakon obnove crnogorske nezavisnosti, i konstantno neprijateljskog prema SPC i prema nosiocima rivalskog srpskog nacionalnog identiteta i agende uopšte“ (197).

Tog dana, „uz pomoć lokalne komande vojske Srbije i Crne Gore, SPC je uspjela da postavi metalnu crkvu na vrh planine Rumije bez dozvole ili prethodnog pristanka crnogorskih državnih organa. Mala metalna crkva transportovana je do planinskog vrha vojnim helikopterom. U zagrijanoj političkoj atmosferi, manje od godinu dana prije zakazanog referenduma o nezavisnosti, vojska labave federacije Srbije i Crne Gore je na taj način demonstrirala svoju podršku SPC kao i čvrst probeogradski, unionistički politički stav u dugotrajnom sporu oko budućeg statusa republike“ (189–191).

Takav stav SPC svjedoči, dakako, o „slabosti države“ (192), odnosno da je SPC „faktički iznad zakona“ (195). Svjedoči i da „crnogorska eparhija SPC koju personifikuje Amfilohije uspješno djeluje kao jedan od onih moćnih klanova čiji interesi moraju biti uzeti u obzir.“ Autor ocjenjuje da „iza institucionalne, demokratske fasade, Crna Gora u sadašnjosti funkcionise kao neka vrsta mučnog saveza nekoliko ‘neofeudalnih’ klanova“, klanova koji „kontrolišu ključne pozicije političke i ekonomske moći, s Milom Đukanovićem kao ključnim igračem i vrhovnim arbitrom na vrhu piramide“ (ibid.).

Po mom sudu, „slučaj Rumija“ nije samo svjedočanstvo zbiljske snage i osionog načina ponašanja vrha SPC u Crnoj Gori¹³, nego nam pokazuje ko je „iza demokratske fasade“ doista

¹³ Podizanje limene crkve na Rumiji bila je hotimična provokacija usmjerena protiv jednog od simbola tradicijskog multikonfesionalnog sklada crnogorskog društva, „simbol razaranja narodnog bića ljudi u barskom kraju, simbol prekida tradicije u kojoj su rimokatolici, pravoslavci i muslimani zajednički izlazili u litiji na dan Sv. Trojice na Rumiju. Muslimani i katolici više ne izlaze na Rumiju“ (Miroslav Čosović, „Da li gospodin Amfilohije ozbiljno prijeti ratom – ili se šali?“ *Portal Analitika*, 12. maj 2011) .

Zbog toga je Ministarstvo zaštite životne sredine i uređenja prostora donijelo rješenje o uklanjanju limene crkve s vrha Rumije, na koje se mitropolit Amfilohije obrušio prijetnjom: „Rušenje ove crkvice Svete Trojice na zahtjev

imao poluge državne moći u svojim rukama, kome se pokoravao vojni aparat barem do 2006. godine. Mitropolitu Amfilohiju, a ne predsjedniku Đukanoviću. Stoga ostaje otvoreno pitanje ko je doista u tom razdoblju bio „ključni igrač i vrhovni arbitar“ u crnogorskome političkom životu. I je li bio samo jedan. No ne samo u tom razdoblju, nego i nakon toga, sve do posljednjih parlamentarnih izbora 2020, kada je postojanje višedecenijskog duumvirata napokon poprimilo svima uočljive obrise.

4. Dileme crnogorskog pravoslavlja iz hrvatske stručne perspektive

Vrijedan prilog razumijevanju crnogorskoga vjersko-političkog spora dugujemo vrhunskom znalcu vjerske i crkvene problematike, najuglednijem hrvatskome publicisti, univerzitet-skom profesoru Inoslavu Beški. U opsežnom komentaru „Čije je pravoslavlje u državi Mila Đukanovića?“ (*Globus*, 23. 02. 2020), autor precizno i pouzdano tumači suštinu spora oko Zakona o vjerskim zajednicama.

Polazišna je postavka kako je u središtu spora „političko pitanje državnosti“, a ne pitanje vjere i prava. Naime, ovim Zakonom

poslanika muslimana, u neposrednoj blizini Kosova i Metohije na kojima su tamošnji teroristi, na žalost sunarodnici ovog poslanika, srušili za posljednjih šest godina 150 pravoslavnih hramova, imaće dalekosežne posledice za mir i poredak u Crnoj Gori“ (*Svetigora press*, 23. jul 2005).

Vlada Crne Gore je ustuknula pred prijetnjom. Crkva na Rumiji nije uklonjena. Kada je nakon nekoliko godina pitanje uklanjanja nezakonito postavljeno vjerskog objekta opet postavljeno, Amfilohije je ponovo zaprijetio: „Do nas dopiru ozbiljne prijetnje iz Bara, da ukoliko dođe do rušenja crkve, to može izazvati rušenje neke od džamija, da ne kažemo krvoproliće na vjerskoj osnovi“ (navodi prema *Dossieru o Amfilohiju V. Koprivice*). Prijetnje „krvoprolićem na vjerskoj osnovi“ bile su dugogodišnji *modus operandi* članka SPC u Crnoj Gori. Uspješan način, ne samo u slučaju Rumije.

Crna Gora nastoji „dovršiti konstrukciju nacionalne države, po vjekovnoj tradiciji pravoslavne, nacionalnom pravoslavnom crkvom, kao i u svim većinom pravoslavnim državama.“ Problem je prvenstveno političkodržavni jer „Srpska pravoslavna crkva ne priznaje crnogorsku naciju, nego Crnogorce smatra regionalno situiranim Srbima, poput Šumadinaca ili Ličana.“¹⁴

S obzirom na takvo *eminentno političko* nijekanje crnogorske nacije, „Milo Đukanović, što god netko o njemu mislio, ne griješi kad Srpsku pravoslavnu crkvu u Crnoj Gori vidi *kao političkog protivnika te, štoviše, neprijatelja crnogorske nacionalne države*“ (istaknuo – D. L). Srpska pravoslavna crkva sebe postavlja kao „mjerilo i kriterij kako srpstva, tako i srpske državnosti, s naglašenom iredentističkom notom“, zbog čega „Đukanović doživljava Srpsku pravoslavnu crkvu kao agenciju tuđe države.“

Osnovna je intencija režima da Zakonom takvoj neprijateljskoj crkvi reže „financijsko korijenje i oduzima sidrište nacionalizirajući (‘vraćajući u vlasništvo naroda čijim novcem i trudom su izgrađene’) crkvene građevine nastale prije nego je karadževićevska pravoslavna crkva usisala i progutala dotadašnju pravoslavnu crkvu u Crnoj Gori.“

Stav SPC ne samo prema ovom Zakonu, nego i prema crnogorskoj državi kao takvoj, višekratno je otvoreno obznanio mitropolit crnogorsko-primorski Amfilohije (Radović). On je još 2015, kada je crnogorska vlada prvi put predočila nacrt Zakona o vjerskim zajednicama s gnušanjem odbacio zahtjev da Srpska pravoslavna crkva u Crnoj Gori bude registrovana „namjesto da Crkva Božja Svetoga Petra njih registruje, da bi onda oni postali prava i istinska država“. Stav je SPC da je njena

¹⁴ Autor citira patrijarha srpskoga Irineja (Gavrilovića), koji je za TV Hram izjavio doslovce: „A šta su Crnogorci nego Srbi iz Crne Gore?! Kao što postoje Šumadinci, Vojvodani, Ličani, Bosanci, Hercegovci, tako postoje i Srbi i Crnogorci“.

mitropolija „legalni slijednik vladike Petra I Njegoša, koga slavi kao sv. Petra Cetinjskoga, a Republika Crna Gora može uistinu biti država tek kad joj to odobri SPC, dakle približno - nikada.“

Autor iz toga poentira u čemu je suština prijepora: „tko je kome nadređena vlast?“¹⁵

Prema Beškeru, postoje dva oprečna pristupa razumijevanju sukoba između Srpske i Crnogorske pravoslavne crkve. Obrazlaže ih ovako:

„Po jednome, Crna Gora je ne samo samostalna nego i samobitna država, nasljednica i Duklje, a ne samo Zete (gdje bi onda svojedobna nemanjićka prevlast bila samo povijesni incident, kao Jugoslavija Hrvatima), *corpus separatus* koji, uz dijalekt štokavskih govora (u Nikšiću i inim dijelovima istočne Hercegovine stečenima poslije Berlinskog mira 1878), ima i vlastiti neštokavski zetski govor, bazu suvremenoga crnogorskoga standardnog jezika (nije slučajno veliki Dubravko Škiljan proreкао da će smrt srpskohrvatskoga biti definitivna standardizacijom crnogorskog jezika). Takva samostalna i samobitna Crna Gora – po tom shvaćanju – mora imati pravo i na vlastitu, autokefalnu pravoslavnu crkvu sa svojim arhiepiskopom, ne manje nego što je, u okvirima istoga grčkog jezika, pored Ekumenske (Vaseljenske) patrijaršije u Carigradu (Istanbulu), imaju arhiepiskopije u Ateni i na Cipru, da o patrijaršiji u Aleksandriji i ne govorimo.

Po drugome, Crna Gora je samo jedna od srpskih zemalja, čije su srpstvo, u različitim trenucima i kontekstima, naglašavali mitropolit Petar II (u *Gorskom vijencu*, na primjer), prvi knez Danilo, pa i nesretni kralj Nikola, koji je sebe i svog zeta Petra I srpskoga okarakterizirao kao ‘dva stara srpska kralja’ (ali mu nije palo na pamet darovati mu svoju državu, koju mu je zatim tvorno oteo rođeni unuk Aleksandar I jugoslavenski). A kolagen

¹⁵ Uz signifikantnu napomenu da „Amfilohije, rođen kao Risto Radović, nije vladika poslan iz Srbije na Cetinje, nego je rođeni Crnogorac“.

tih zbiljskih ili navodnih srpskih zemalja: Srbije, Vojvodine, srpske Bosne i Hercegovine, Crne Gore, te Stare Srbije (Raške, da ne kažemo Kosmeta), ne može biti nego svetosavska Srpska pravoslavna crkva, zna se.“

U takvome duhovno-političkom obzoru je „neka nacionalna crnogorska pravoslavna crkva logično rješenje“. Upravo je to cilj Mila Đukanovića, uz veoma značajnu, premda uzgrednu napomenu da to „nije baš nužno sadašnja Crnogorska pravoslavna crkva.“

Je li taj cilj dostižan? Je li moguće osigurati priznanje Crnogorske pravoslavne crkve, pod pretpostavkom da je sam režim doista želi i priznaje? Svaki ekleziološki put prema tom priznanju, jedva je prohodan jer podrazumijeva „odricanje Srbije i njezina nacionalnog korpusa od svojatanja Crne Gore“.

Prvo, „mogla bi Srpska pravoslavna crkva dati autonomiju svojoj mitropoliji u Crnoj Gori, kao što je dala Makedonskoj crkvi 1959. (ali joj nikada nije priznala autokefalnost, dakle punu samostalnost, pa će to još manje Crnogorcima).“

Drugo, „mogla bi cetinjska mitropolija SPC, pod nekim sljedećim vladikom, ujediniti se sa Crnogorskom pravoslavnom crkvom i djelovati kao ideološki aparat države, dakako, ali ne Srbije (ni supsidijarno Rusije), nego Crne Gore, prozapadne, natovske.“

Osim ta dva neprohodna puta, postoji i „mogućnost da Ekumenska patrijaršija u Istanbulu (Carigradu) prizna autokefalnost Crnogorske pravoslavne crkve, kao što je priznala autokefalnost Ukrajinske pravoslavne crkve.“

No bitna je razlika između Crnogorske i Ukrajinske pravoslavne crkve, objašnjava Bešker, u tome što je „Kijevska mitropolija bila sufraganiya Ekumenske patrijaršije, ali je u doba turskih prodora povjerena na upravljanje tadašnjoj Mitropoliji moskovskoj. Svejedno, kad ju je nedavno ekumenski patrijarh Vartholomaios ponovo preuzeo sebi, pa joj odobrio autokefal-

nost, patrijarh moskovski i sveruski Kirill nije priznao niti jedan od tih poteza, nego je još i raskinuo ikakve odnose s ekumenskim patrijarhom...“

Naš autor zna kako je razdor u Crnoj Gori tek sekundarno između Srbijanaca i Crnogoraca, a primarno „među autohtonim stanovništvom Crne Gore u kojemu se jedni smatraju Crnogorcima i etnički, a ne samo nacionalno, a drugi Srbima koji su regionalno Crnogorci.“

Zacijelo je utemeljeno mišljenje da na tu podjelu bitno utiče i „nekadašnji ekspanzionizam Knjaževine pa Kraljevine Crne Gore: da nije poslije Hercegovačkog ustanka i crnogorsko-turskog rata anektirala dio etnički pretežno srpske istočne Hercegovine, a poslije Prvoga balkanskog rata i dio (novopazarskog) Sandžaka sa Srbima (ne računajući dijelove s Albancima, poput Ulcinja), sada bi imala manje zazora za razdor.“

Budući da je tekst namijenjen hrvatskom čitateljstvu, autor detaljno prikazuje historijat konfesijskog rascjepa na području sadašnje Crne Gore, počevši od velikoga pravoslavno-katoličkog raskola 1054, sve do kraja postojanja nezavisne crnogorske države 1918. U sklopu tog prikaza izdvojimo samo dio njegova osvrt na problem autokefalnosti pravoslavne crkve u Crnoj Gori, koja se od XV. stoljeća naziva Cetinjskom mitropolijom. Tek u razdoblju uspostavljanja Knjaževine, odnosno Kraljevine Crne Gore „Mitropolija je bila i formalno autokefalna. Kao takva upisana je u Carigradu u Katalogu Ekumenske patrijaršije 1855, što donosi i Nikodim Milaš, gorljivi srpski nacionalist (navedene su kao autokefalne: 1. Carigradska, 2. Aleksandrijska, 3. Antiohijska, 4. Jeruzalemska, 5. Ciparska, 6. Ruska, 7. Karlovačka, tj. u Srijemskim Karlovcima, 8. Sinajska, 9. Crnogorska, 10. u Kraljevini Grčkoj tj. u njezinim tadašnjim granicama bez Južne Makedonije, Trakije, Krete i otokâ; kao novije Milaš dodaje 1890: 11. Sibinjska, tj. u Sedmogradskoj iliti

Transilvaniji, 12. Bugarska, 13. Černovicko-dalmatinska, 14. Crkva u Kraljevini Srbiji, 15. Crkva u Kraljevini Rumunjskoj). Crnogorska crkva je nakon ratnih širenja raspolagala i dovoljnim brojem eparhija potrebnim za autokefalnost: sufraganske episkopije bile su Zahumsko-raška od 1878, te Pećka od 1912 (obje ukinute tek Ustavom SPC 1931).

Ta će autokefalnost nestati točno onda kada se promijeni državna situacija i kada Crna Gora biva ‘usisana’ u jugoslaven-sku državu, proglašenu 1. 12. 1918.“

Zatim autor potanko razlaže proces ukidanja autokefalnosti pravoslavnih crkava (ne samo Crnogorske) u tadašnjem Kraljevstvu SHS i njihovo objedinjavanje u jedinstvenu SPC na području cjelokupne bivše prve Jugoslavije. Iz tog procesa, koji se pažljivo prati (s tri ključna datuma: 26. 5. 1919, 12. 9. 1920 i 2. 4. 1922), prenosim prikaz načina na koji je novonastala SPC dobila kanonsko priznanje: „kraljevska vlast je 1919. započela pregovore sa carigradskom Ekumenskom (Vaseljenskom) patri-jaršijom [...] Pošto joj je knez namjesnik [prijestolonasljednik Aleksandar Karađorđević] isplatio iz državne blagajne traženih 1.500.000 zlatnih franaka, Patrijaršija na carigradskom Fanaru odobrila je obnavljanje arhiepiskopije pećke i patrijaršije srpske, te širenje njezine jurisdikcije na cijelo ozemlje KSHS. I taj je postupak pokazao da je *formiranje takve SPC bilo ponajprije državno (političko), a tek po tome eklesiološko pitanje.*“

Dakle, ako je ujedinjenje u zajedničku državu i prestanak državne samobitnosti Crne Gore bilo razlog da se dokine i autokefalnost tada „ista logika iziskuje da se autokefalnost vrati sada kada je Crna Gora ponovo samostalna država.“

Kao i tada, tako i danas „raspra oko autokefalnosti Crnogorske pravoslavne crkve, okrunjena 1993. cetinjskim raskolom ili pre-porodom, ovisno kako tko na nj gleda, nije eklesiološka nego ponajprije državotvorna: izraz volje dijela crnogorskog društva da ishodi samostalnu državu.... resurekcija autokefalne crkve je

izabrana kao tradicionalno ključan ideološki aparat kojim se, dakle, želi učiniti bitan ili čak presudan put do stjecanja nacionalnog vrhovništva.“

Zaključno: „Problem je Crnogorske pravoslavne crkve što je ne želi priznati Srpska pravoslavna crkva. Praksa je, naime, da i autonomiju i autokefalnost (samostalnost) pojedine pravoslavne crkve prvo mora priznati ona crkva od koje se neka crkva odvaja, pa tek onda to čine i ostale. To je ne samo kanonsko, nego i *ekonomsko pitanje: kroz vjekove se uvriježila praksa da pravoslavna država, koja želi svoju državnost kompletirati državnom crkvom – to i plati*“ (sve istaknuo – D. L).

Slijedimo li autorovu znalačku argumentaciju o eminentno političkome karakteru pravoslavnoga crkvenog spora, možemo li se posve složiti i s njegovom tezom da Zakonom o vjerskim zajednicama Crna Gora nastoji *dovršiti konstrukciju nacionalne države*, da je u Crnoj Gori „kao i u svim većinom pravoslavnim državama“, logično i legitimno da suverena nacionalna država želi svoju nacionalnu crkvu, a da joj je tuđa nacionalna crkva ne samo protivnik nego i neprijatelj? Ako se i s time složimo, znači li to da će tuđa crkva postati naša i prihvatljiva tek ako ju se prisili na slobodu da se registruje, odnosno da svoju postojeću moć podvrgne državnoj vlasti i njenim zakonima?

No ako je legitimna pretenzija Mila Đukanovića da formira „neku crnogorsku nacionalnu crkvu“, kako razumjeti posve uzgrednu ali silno važnu napomenu da takva crkva „nije baš nužno sadašnja Crnogorska pravoslavna crkva“?

Doista je u pravu, ničim nije precizirano da je riječ o sadašnjoj CPC. Samo što se onda nameće pitanje s kojim pravom i kojom logikom bi se moglo braniti formiranje takve nove nacionalne crkve na uštrb već postojeće, uredno registrovane i legalne, Crnogorske pravoslavne crkve?

Striktno rečeno, Crna Gora prema ustavnoj normi nije definisana kao nacionalna država (2007), izostavljena je čak i formulacija

iz prethodnog ustava (1992), gdje se u preambuli isticalo „istorijsko pravo crnogorskog naroda na sopstvenu državu stečeno u vjekovnim borbama za slobodu“. U važećem ustavu, „Crna Gora je građanska, demokratska, ekološka i država socijalne pravde, zasnovana na vladavini prava“ (čl. 1. Ustava Crne Gore). Barem u samorazumijevanju, pretenzija crnogorskih vlasti da pravno uredi položaj vjerskih zajednica u državi ne može se primjereno sagledati kao nastojanje da se dovrši konstrukcija nacionalne pravoslavne države, nego, naprotiv, kao dio procesa konstituisanja građanske sekularne države. Otuda je crnogorska vlast, kao suverena instanca u građanskoj državi, suprotstavljena težnjama obje pravoslavne crkve da se država Crna Gora definiše i gradi kao nacionalna pravoslavna država, bilo srpska bilo crnogorska.

Posve je dvojbeno može li se s pouzdanjem reći da Milo Đukanović, „što god netko o njemu mislio, ne griješi kad Srpsku pravoslavnu crkvu u Crnoj Gori vidi kao političkog protivnika te, štoviše, neprijatelja crnogorske nacionalne države“. Sudeći po odnosu između Mila Đukanovića i prvaka Mitropolije crnogorsko-primorske, Amfilohija Radovića prije je riječ o dvovlašću *frères ennemis* (s primatom potonjega u prvom razdoblju, 1998-2006, a prvoga u drugome, 2006-2020).

Milu Đukanoviću, kao ni bilo kojem političkom akteru, ne smije se vjerovati na riječ ni kad povremeno, poslije referenduma, iznosi ideju o „formiranju jedinstvene pravoslavne crkve u Crnoj Gori“. I kada je iznosi, čini to bez ikakva obrazloženja¹⁶, pa se mora zaključiti da je iznosi kao uzgrednu zgoljnu prijetnju upućenu Srpskoj pravoslavnoj crkvi, kad ova prekardaši u svojem

¹⁶ Na pitanje kako tumači „ideju predsjednika države Mila Đukanovića o formiranju jedinstvene pravoslavne crkve u Crnoj Gori?“ i smatra li da je izvodljiva, univerzitetski profesor Vujošević je odgovorio: „To je programska ideja DPS-a, par godina poslije referenduma. Moram priznati da je meni i onda i danas nejasna, jer je nikada nijesu detaljnije elaborirali, pa mi se čini i nemoguća, poput kvadrature kruga“ (Vujošević, 2020: 628).

trajnom izazivanju crnogorskih vlasti i građana. Pritom, ničim ne daje do znanja, ni u naznaci, da ima na umu već postojeću obnovljenu Crnogorsku pravoslavnu crkvu.¹⁷

5. Crnogorski crkveno-pravoslavni čvor iz hrvatske publicističke perspektive

U hrvatskom kontekstu, karakterističan je pristup istaknutog publiciste Drage Pilsela, koji već i samim naslovom svoje intervencije izriče svoj „stav o Đukanovićevom nasrtaju na SPC u Crnoj Gori“. U skladu s time, pravednički „čvrsto brani“ nesretnu žrtvu takvog nasrtaja.

Što je ključni problem?

Novi Zakon o položaju vjerskih zajednica, ocjenjuje naš autor, neprihvatljiv je jer se njime „*de facto* i *de iure* kreira pravni okvir za nacionalizaciju imovine“, prvenstveno „jedne vjerske zajednice (Srpske pravoslavne crkve)“. Pisel nam otkriva da „ovaj zakon je nova vrsta totalitarizma u kome država i *de jure*, a ne samo *de facto* potencijalno potčinjava sebi sve vjerske zajednice.“ Efektno sažimajući svoju protucrnogorsku filipiku, autor ocjenjuje da „radi se o potčinjavanju radi pljačke, jer je aktualna Đukanovićeva vlast već opljačkala državu i narod do gole kože“.

Takav zakon ima diskriminatorni karakter, neustavan je i manipulativan. „Narušava pojedinačna i kolektivna prava, kako Srpske pravoslavne crkve, tako i građana Crne Gore“. Posrijedi

¹⁷ Unatoč tome što želi vjerovati ugledni publicist Rajko Cerović, kada ocjenjuje: „... kad danas predsjednik Đukanović ispravno kaže da treba obnoviti Crnogorsku pravoslavnu crkvu, kao istorijski neupitnu do 1918. godine, današnji litijaši misle – jer je obnovljena Crnogorska pravoslavna crkva od 1993. godine bila u javnosti neprestano karikirana – da je riječ o nekoj izmišljenoj DPS crkvi, o nekim navodnim laicima ili razbojnicima, koji Srpskoj crkvi namjeravaju da otmu hramove“ (vidi Cerović, 2020: 635).

je opasan „presedan, potencijalno primjenjiv i u drugim državama“, koji prijete da postane „stalni izvor tenzija i konflikata“, što je najočitije na primjeru Kosova, gdje „isti crnogorski scenarij prijete i SPC-u“.

Autor nema nikakvih dvojbi o razlozima takvoga brutalnog nasrtaja crnogorske političke vlasti na SPC. Očigledno mu je da je „Đukanović i ovoga puta filigranski procijenio kada treba usvojiti zakon. Crnogorski predsjednik Zakonom izaziva nove duboke podjele u Crnoj Gori i igra na kartu nacionalističkih sukoba ne bi li mobilizirao svoje biračko tijelo, jačao svoju poziciju (ugroženu strahovitom korupcijom koja se i njemu pripisuje) i osigurao što bolji plasman na parlamentarnim izborima.“

Slijedeći „ugledni IFIMES“, autor se upušta i u razotkrivanje Đukanovićeva makijavelističkog nauma da svojom akcijom uvuče „predsjednika Srbije Vučića u konflikt sa 29 država članica NATO-a, jer želi stvoriti percepciju da iza svih nereda stoji Srbija i vlast u Beogradu odnosno Vučić.“ U tu perfidnu zamku naivno su upali „potpisnici pisma Sonje Biserko“¹⁸, ali

¹⁸ Riječ je o *Apelu za osudu ugrožavanja mira u Crnoj Gori i regionu od strane Beograda*, na inicijativu Helsinškog odbora u Srbiji, kojim se traži da se „zaustavi pokušaj destabilizacije i izazivanja oružanog sukoba u Crnoj Gori“. Krajem 2019. i početkom 2020. godine potpisale su ga i podržale ga brojne ugledne ličnosti iz cijelog regiona, počevši od Srbije.

Apel dramatski upozorava regionalnu i svjetsku javnost na pogubne posljedice politike „vlasti Srbije i Srpske pravoslavne crkve“ (uz podršku opozicionih stranaka) kao „stratega, pokrovitelja, logističara i naredbodavca posljednjeg pokušaja destabilizacije države Crne Gore.“

Riječ je o „još jednom u nizu pokušaja zvaničnog Beograda da se Crna Gora vrati u državni okvir sa Srbijom i da se na taj način spreči njena konsolidacija kao samostalne i suverene države.“

Zakonom o vjerskim zajednicama, „usaglašenim sa najvišim evropskim standardima u toj oblasti“, Crna Gora u „potpunosti zaokružuje državno-pravni okvir Crne Gore. Otuda napadi velikosrpskih nacionalista na Zakon o

srećom ne i srbijanski predsjednik Vučić, koji je upravo „državnički odmjeren“ reagovao naglašavajući da će „sve uraditi da se održi mir i stabilnost u regiji“.

Crnogorski Zakon o vjerskim zajednicama nedvosmisleno iskazuje namjeru države da „direktno utječe na pitanje statusa religijskih zajednica pripremajući teren za potiskivanje jedne (Srpske pravoslavne crkve) i promoviranje druge vjerske zajednice (Crnogorske pravoslavne crkve).“

No, između Srpske pravoslavne crkve (SPC) i Crnogorske pravoslavne crkve (CPC) nema nikakve moguće usporedbe. Dok Mitropolija Crnogorsko-primorska SPC-a ima „neprekinuto predanje od 1219., kada ju je osnovao Sveti Sava“, dotle „samoproklamirana ‘Crnogorska crkva’“ uopće nije vjerska zajednica, nego je naprosto „cirkus: četiri raščinjena popa koji niti služe kakvu službu niti imaju nekog tko bi na takvu službu došao. Naime, čak i njihove najokorjelije pristalice krste se u hramovima i od svećenstva SPC jer znaju da to nije Crkva u svojoj punoći!“

Autor iskazuje i stanovito razumijevanje za zablude tih nesretnih „okorjelih pristalica“, dopušta mogućnost da se „jedan dio građana“ u Crnoj Gori „smatra pripadnicima crnogorske nacije.“ Vrhunac se njegove dobrohotnosti očituje i u prihvaćanju dodatne zablude „stanovitog broja tih građana“, ako požele „imati vlastitu crkvu“. No, „niti oni, niti državna vlast nemaju

vjerskim zajednicama, koji je i povod za novi pokušaj državnog udara“ (prethodni je bio „oktobra 2016.“ kada je Crna Gora „uspela da se odbrani od rusko-srpskog udara“).

U ime regionalne solidarnosti kao „imperativa za sve balkanske narode, koji moraju pokazati odgovornost i spremnost za predstojeće izazove“, Apel poziva evropske institucije i vlade demokratskih zemalja da razumiju i osude hegemonističku, nacionalističku političku, crkvenu i medijsku kampanju zvaničnog Beograda koja se „sprovodi i u Podgorici i Banja Luci“, čime je „ozbiljno ugrožen mir ne samo u Crnoj Gori, već i u celom regionu.“

pravo na otimačinu, praksa koja je naučena u komunizmu.“ Što je pak zgodan povod da nas se podsjeti na Đukanovićevu mračnu prošlost, da je bio „komunistički jurišnik i bio kum ratnim strahotama koje su zadesile Slano i općinu Dubrovačko primorje, Dubrovnik, konavaoski kraj i naš krajnji jug.“

Koliko je „Đukanovićeva Crnogorska pravoslavna crkva“ minorna i jedna u odnosu spram moćne Amfilohijeve pokazuje podatak da mitropolija srpske crkve ima „oko 600 sveštenika, monaha i monahinja“, a tzv. „CPC“ samo 4 „službenika“ (brojke nisu tačne, ali razmjeri ipak jesu: prvih ima oko 1200-1300, a drugih oko 20).

Pozivajući se na svoga „prijatelja srpskog vladiku“, naš autor upozorava „neupućene političare i javne osobe u crkvenu i religiošku problematiku“ da je „CPC“ „istinska razbojnička Đukanovićeva družina.“¹⁹

Naš upućeni autor nam završno priznaje: „sve ovo ovdje rečeno sam saznao od dobrih ljudi SPC-a kojima vjerujem, kao i svojim profesorima na teološkim učilištima i autorima knjiga koje sam pročitao.“

A kada je iscrpio sve što je „saznao od dobrih ljudi“, autor doslovno preuzima stanovište „uglednog IFIMIS-a“, ni ne primjećujući da ono u potpunosti dovodi u pitanje logiku i

¹⁹ Tumačeći čitateljima P-portala RTS-a svoje viđenje spora vodstva i vjernika Srpske pravoslavne crkve i crnogorskih vlasti, Pilsel je ponovio svoj stav i pohvalio se kako su mu „neki visoki potpisnici apela kojeg je sastavila i razaslala uvažena gospođa Sonja Biserko (koju kao aktivistkinju izuzetno poštujem, ali kojoj treba kazati da se u religijske stvari ne razumije) priznali da su se zaletjeli, da im je krivo što su podržali rečeni Apel i zahvaljuju mi što sam im pomogao shvatiti bitne stvari.“ Neupućeni kakvi već jesu za sukob su krivili „vlast i opoziciju u Srbiji te SPC, a sve u sklopu borbe protiv **navodnog velikosrpskog nacionalizma**“ (sic!). Vidi: Drago Pilsel, „Đukanović bi trebalo da se zamonaši, daleko bi dogurao“, 20. 01. 2020, dostupno na: www.rts.rs > story > merila vremena (pristupljeno: 11. 03. 2021).

smisao cijeloga njegova teksta. Naime, čemu toliko ostrašćena odbrana SPC-a od „nasrtaja Mila Đukanovića“, ako se može reći da će „mitropolit Amfilohije i predsjednik Đukanović pronaći kompromis, što sudskim poravnanjem i presudama, što direktnom nagodbom“?! Nije se tome čuditi, „neće to biti izuzetak, niti je to neka nova činjenica u njihovim višedecenijskim međusobnim odnosima.“ Znamo ih dobro, obojicu previjanih ortaka: „da nije bilo podrške gospodina Amfilohija, ne bi bilo ni predsjednika Đukanovića niti nezavisne Crne Gore.“

Da je takvo ekstremno pristrano viđenje spora oko crnogorskog Zakona o vjerskim zajednicama napisao netko drugi, a ne osvjedočeno istinoljubivi i ugledni hrvatski publicist i teolog, koji redovno kritički lucidno komentariše događaje, pojave i ljude u našem regionu, njegov tekst ne bi zasluživao ni da se spomene, a kamoli da se na njega obraća pažnja. U njemu nema nikakvoga osobnog stava, spoznajna mu je vrijednost ništavna, sve je to puka propaganda dobrih ljudi iz SPC-a, pri čemu najmučniji dojam ostavlja beskrupulozno nipodaštavanje Crnogorske pravoslavne crkve, njezino arogantno denunciranje kao „cirkusa“ i „razbojničke družine“. Pa čak ni to nije dovoljno, nego se toj crkvi pripisuje da je đukanovićevska kvazireligijska filijala, kao da je crnogorski nesporni lider toliko žalosno nesposoban da je u više decenija svoje vlasti uspio okupiti tek žalosnu četvoročlanu bandu raščinjenih popova! (Vidi: Drago Pilsel, „Moj stav o Đukanovićevu nasrtaju na SPC u Crnoj Gori“, *Autograf Portal*, 6. 01. 2020).

6. IFIMES – Suđeno je Đukanović Milu džilitnut se, ne pogodit cilja!

U prethodnom smo odjeljku upućeni na „ugledni IFIMES“ (Međunarodni institut za bliskoistočne i balkanske studije iz Ljubljane), koji je ponudio opsežnu analizu događanja u Crnoj

Gori povodom donošenja Zakona o vjerskim zajednicama, pod naslovom „Crna Gora 2020: Da li će Crnogorska pravoslavna crkva postati unijatska crkva?“

Obratimo pažnju na nekoliko ključnih tvrdnji i ocjena.

Analiza počiva na stanovitim samorazumljivostima, koje se kao takve uopće ne dokazuju. Našim je analitičarima ponajprije „sasvim jasno, da će nakon osamostaljivanja Crne Gore zasigurno doći i do pokušaja osamostaljivanja CPC“. Pa ponavljaju kako je bilo je „sasvim jasno, da nova crnogorska država sa svojim institucijama, oružanim snagama, unutrašnjim i vanjskim poslovima, a bez patronata zvaničnog Beograda i Vojske Jugoslavije, će kao vrhunac osamostaljivanja pokušati revitalizirati (obnoviti) CPC i pokušati se izboriti za njenu autokefalnost.“

To što je njima „sasvim jasno“ začudo su posve previdjeli „mitropolit Amfilohije Radović i SPC“, koji nisu imali negativan stav u pogledu osamostaljivanja Crne Gore. Štoviše, nakon osamostaljivanja 2006. zabilježena je „plodonosna saradnja mitropolita Amfilohija i Đukanovića“, što se pak našim analitičarim čini „interesantnim“.

Kako u tom svjetlu razumjeti da je donošenje Zakona o vjerskim zajednicama izazvalo žestoke, dugotrajne i masovne proteste u organizaciji Srpske pravoslavne crkve (SPC) i prosrpskih oporbenih stranaka?

Analitičarima se „čini“, da su „trenutni protesti i ‘jadikovanje’ iz SPC-a“ tek „jedna u nizu promašenih politika SPC-a.“ Podsjećaju da se „SPC u Crnoj Gori javno protivila ulasku u NATO, uvođenju sankcija Rusiji, napadala je crnogorsku politiku zbog priznanja Kosova.“ No sve su to puki pojava oblici koji jedva da narušavaju „plodonosnu saradnju“, glavni će akteri već pronaći neku nagodbu, kao i toliko puta u prošlosti. U odlučujućim i kritičnim trenucima Amfilohije je uvijek podržao Mila Đukanovića. O tome svjedoči niz upečatljivih epizoda: „podrška mitropolita Amfilohija Radovića Milu Đukanoviću

1997. godine kada je došlo do sukoba unutar DPS-a, između tadašnjeg predsjednika Momira Bulatovića i Mila Đukanovića. Tada je pod vrlo čudnim okolnostima Milo Đukanović smijenio Momira Bulatovića i preuzeo vođenje DPS-a. Amfilohije Radović odigrao je vrlo važnu ulogu 2006. godine nakon referendumu kada je Crna Gora obnovila nezavisnost. Mnogi smatraju, da je upravo on taj koji je najzaslužniji što su tenzije nakon proglašenja nezavisnosti splasnule i što je oštrica tadašnje opozicije otupjela. Također, na dan parlamentarnih izbora 16. oktobra 2016. godine kada je Milo Đukanović saopštio, da se sprema državni udar i njegova likvidacija, mitropolit Amfilohije Radović ponovno stupa na scenu. Njegove tadašnje izjave i djelovanje koje je uslijedilo bili su od izuzetne važnosti za režim Mila Đukanovića.“

Mitropolit Amfilohije Radović, stari *ratni drug* Mila Đukanovića, a sada *navodni njegov zakleti neprijatelj*, zapravo je veoma sumnjivo lice – kao „vođa najutjecajnije frakcije unutar SPC, direktno i otvoreno već godinama agitira protiv patrijarha srpskog Irineja, ali i predsjednika Srbije Aleksandra Vučića“ – pa se utoliko nameće pitanje „koga predstavlja Amfilohije Radović i koliko su upravo Amfilohije Radović i dijelovi SPC svojim unutrašnjim neslaganjima i (ne)djelovanjem doprinijeli, da se usvoji Zakon o slobodi vjeroispovijesti.“

Riječ je zapravo o velikoj obmani, niti je ugrožena Crna Gora niti SPC u njoj. U dosluhu s Amfilohijem „Đukanović manipulira NATO-om i intelektualcima u regionu“, šireći „šizofreni strah, da će u Crnoj Gori doći do rata, u koji će biti uključena Srbija i Rusija, zbog imovine SPC“. Tako je regionalni apel intelektualaca demokratskim državama da se „uključe u ‘odbranu’“ Crne Gore „najjobičniji politički spin“, baš kao i „pisma koja su upućena iz sjedišta SPC-a na zapadne adrese“.

Zloupotrebom NATO-a i intelektualaca u regionu, Đukanović „skriva svoje prave namjere u vezi s CPC-om, dezinformirajući

javnost u regionu, izmišljajući opasnosti mogućeg prenošenja sukoba u region.“

Našim je analitičarima „očigledno“ da je „Đukanović i ovoga puta filigranski procijenio kada treba usvojiti zakon“. Ipak, oni smatraju da će se „morati postići kompromis između SPC i Đukanovića u kojem će se SPC morati saglasiti da dio materijalnih dobara preda državi Crnoj Gori, odnosno Đukanoviću, dok će Đukanović i SPC morati pronaći određeni kompromis, u protivnom štete će biti obostrane.“

Prava je poenta, kako prosuđuju „ugledni analitičari, istraživači, politolozi, novinari i političari“ da „niko tako uspješno nije nadmudrio američko-evropsku administraciju kao Milo Đukanović u posljednjih deset godina“. Uspio ju je uvjeriti, činjenicama uprkos, da nije strateški i interesno umrežen s putinovskom Rusijom, što ilustriraju samo njima znanom „činjenicom“ da je „nezavisnost Crne Gore uslijedila nakon direktne podrške Rusije i Ruske pravoslavne Crkve“! No, „suočen s brojnim problemima i optužbama za korupciju i kriminal... Đukanović je izgubio podršku i utjecaj koji je imao u regionu prije 10 godina.“

Obmana je naposljetku razobličena, pa „za važne međunarodne aktere Đukanović više nije taj koji je neophodan i važan činilac na Balkanu. Zbog toga je Đukanović odlučio, da po oprobanom receptu igra na kartu manipulacije nacionalizma i religije i tako izazove tenzije i sukobe, da bi pokazao da je on jedini koji može da osigura mir i garantira stabilnost u regionu“. Đukanović je time želio „uvući predsjednika Srbije Vučića u konflikt sa 29 država članica NATO-a“, stvarajući „percepciju da iza svih dešavanja/nereda stoji Srbija i vlast u Beogradu, odnosno Vučić“. Analiza odaje priznanje državničkoj staturi srbijanskog predsjednika Vučića, koji „nije upao u postavljenu zamku Đukanovića, nego je mirno i državnički odmjereno reagirao naglašavajući da će sve uraditi da se održi mir i stabilnost u regionu“.

Nezavidna situacija u kojoj se danas nalazi SPC u Crnoj Gori izravno proističe iz „činjenice“ da su „prethodna Miloševićeva vlast i neposredni politički nasljednici Miloševića, zajedno sa SPC-om podržali osamostaljenje Crne Gore kao nezavisne države. Sve naknadne akcije i efekti su upravo posljedica srbijanske politike u prvoj dekadi novog milenija, a što je vjerno pratila i SPC sa svojim unutrašnjim sukobima i dijelovima koji i danas značajno podržavaju politiku Slobodana Miloševića“.

U svojoj dalekovidosti analitičari opet otkrivaju kako se iza usvajanja Zakona o vjerskim zajednicama „skrivaju neke druge namjere“: *oživljavanje kanonski nepriznate Crnogorske pravoslavne crkve (CPC)*.

Hotimično je proizvedena kriza da se Zakonom izazovu masovni protesti „pripadnika SPC i dijela opozicije u Crnoj Gori“, kojim se želi ponovno stvoriti percepcija i ambijent da se više ne može ni sa SPC u Crnoj Gori.

Đukanovićev politički scenarij zaključno se rezimira kao trostruko postignuće: 1) kanonsko priznanje Crnogorske pravoslavne crkve, 2) produžetak vlasti Mila Đukanovića; 3) ulazak Vatikana u Crnu Goru. Evo kako: „Izjava Vaseljenskog patrijarha Bartolomeja/Vartolomeja da neće priznati Crnogorsku pravoslavnu crkvu i da je Srpska pravoslavna crkva jedina kanonski priznata crkva u Crnoj Gori došla je u pravo vrijeme Đukanoviću, što mu omogućava realizaciju drugog scenarija, a to je *unijatizacija Crnogorske pravoslavne crkve*. Dakle, kanonsko priznanje CPC izvršilo bi se preko unijatizacije (*grkokatolici*), tako da bi CPC zadržala ‘istočni obred’, ali bi imala poglavara rimskog biskupa – Papu. CPC bi bila pod kanonskom jurisdikcijom Vatikana. Time bi Đukanović povratio izgublenu naklonjenost Zapada, a to mu je posebno važno zbog predstojećih parlamentarnih izbora, koji će se održati 2020. godine“ (Ljubljana/Podgorica, 5. januar 2020; istaknuo – D. L).

Koliko su ekspertize ovoga utjecajnog Instituta²⁰, tako očigledno posvećene zdušnom razotkrivanju opakih i skrivenih vlastohlepnih namjera Mila Đukanovića, činjenično i vrijednosno vjerodostojne može dodatno posvjedočiti još jedna njegova analiza, prema kojoj „opće je poznato da je skoro 30% stanovništva (Srbi) poniženo, obespravljeno i odbačeno iz društveno-političkog života, dok je oko 20% stanovništva (Bošnjaci i Albanci), ‘taoci’ Đukanovićevog režima, koji preko nekoliko pojedinaca Bošnjaka i Albanaca i nekoliko njihovih porodica, koje uživaju privilegije režima, stvaraju lažnu sliku o integritetu te dvije etničke zajednice tako obmanjujući domaću i međunarodnu javnost o navodnom međuetničkom (ne)skladu u Crnoj Gori.“

Prethodno je našim analitičarima bilo „sasvim jasno“ i „očigledno“, a sada im je „opće poznato“, baš tako i kada to uopšte nije slučaj. U toj neobuzdanoj seriji dezinformacija, poluistina i čistih proizvoljnosti, ipak ima nekog sistema, a to je otvoreni poziv na rušenje „okorjelog režima“ Mila Đukanovića, za koji je, opet njima „očigledno“, da se ne bavi rješavanjem životnih problema građana i katastrofalnom ekonomskom situacijom, koja je samo u jednom dijelu posljedica pandemije Covid-19“. Dok im je Đukanović utjelovljenje političkog mešetara i kriminalca²¹, dotle im je Vučić državnička figura, a srpski

20 Među partnerima s kojima IFIMES saraduje između ostalih se navode Svjetska sigurnosna mreža, EU-China Economics & Politics Institute, Centar za strateška istraživanja Ministarstva vanjskih poslova Republike Turske, Centar za međunarodne odnose, a Institut također ima i predstavnika u Ekonomskom i socijalnom vijeću (ECOSOC) Ujedinjenih naroda.

21 Nije izostao ni poziv da se predsjednik Đukanović procesuiru u Haagu: „Milo Đukanović bi već morao odgovarati za počinjene ratne zločine pred sudom u Haagu, ali ratni zločin nikada ne zastarijeva, pravda je spora i uskoro dostižna“ (vidi „Parlamentarni izbori u Crnoj Gori 2020: Kraj ere Mila Đukanovića“, dostupno na: <https://www.ifimes.org> > istraživanja).

nacionalizam puka utvara, kojom se zavarava naivne. Vrhunac je ove nebuloze zacijelo optužba da je Đukanović putinovska marioneta, koja se vješto skriva u NATO-u, te da su ruska država i ruska crkva podržale nezavisnost Crne Gore. Što bi stari Latini rekli: *Nihil probat, qui nimium probat!*

7. Crnogorski vjersko-politički spor iz političke vizure „srpskog stanovišta“

Kako se s tzv. „srpskog stanovišta“ prikazuje i vrednuje crnogorski Zakon o vjerskim zajednicama? U ovoj prilici izdavam kao mjerodavne publicističke priloge o crnogorskim temama uglednoga beogradskog politikologa prof.dr.sc. Slobodana Samardžića.²²

Najprije sažimam osnovne teze teksta *U Crnoj Gori je sukob između površne sadašnjosti i duboke prošlosti* (2020).

Odvojivši se od Srbije, „verolomnim distanciranjem od režima Slobodana Miloševića“ (sic!), Crna Gora stekla je tek fiktivnu vanjsku suverenost jer se njezin „visokoparno proklamovani evropski put“ („zvanična Crna Gora zgrabila je steg evropskih integracija“) sveo na to da je „zemlja pripojena NATO savezu“, pri čemu su izostale bilo kakve liberalne i demokratske reforme društva i države. Njena pak unutarnja suverenost označava projekt vladajuće oligarhije da u potpunosti ovlada ne samo političkim, materijalnim i finansijskim, nego i kulturnim i duhovnim resursima naroda „nad kojim bespogovorno vlada“. S osnovnom ambicijom da te resurse iskoristi i zloupotrijebi za potpuno prevrednovanje, izobličavanje i ništenje moćnom tradicijom oblikovanoga

²² Tekstovi su objavljeni i dostupni na blogu *Srbija i svet*, zajedničkoj komentatorskoj tribini Slobodana Samardžića i Boška Mijatovića (čije priloge na našu temu ovdje ostavljam postrani. Vidi: Mijatović, *Crkvena imovina. Robespjer i Đukanović*, 4. marta 2020; *Nacionalni inženjering: montenegrizacija Crne Gore*, 24. februara 2020).

nacionalnog karaktera „svoga“ naroda. Na djelu je društveni inženjering kojim se kao u nekom distopijskom eksperimentu nasilno kroji izmišljena istorija. Tako je „istorija Crne Gore potpala pod režim nasilja“, oblikovao se „Montenegro, kao najnovija vrsta države“, kao „lonac u kome se pretapa istorija“.

„Ovaj eksperiment je gotovo uspeo. Nezavisnost od Srbije bio je uslov ne za državnu nezavisnost Crne Gore, nego za konstituisanje sasvim nove državolike tvorevine koja s punim pravom nosi drugo ime – Montenegro. Ovde je sve uistinu novo: nova država, novi jezik (‘crnogorski’), sa novim slovima, novim pismom (latinica), nova vladajuća klasa, novi saveznici, novi susedi (‘Kosovo’), novi državni simboli, nova istorija i, najzad, super-nova crkva.“

Vrhunac tog nasilja odnarođene vlasti predstavlja Zakon o vjerskim zajednicama, kojim je bahato odlučila da se brahijalno obračuna sa „živim svedokom crnogorske istorije“, sa „četiri eparhije SPC na čelu sa Crnogorsko-primorskom mitropolijom“: „Odlučila je da ih zbriše potezom pera, tj. zakona, kojim bi se najpre *otela materijalna imovina*, ona od posebnog istorijskog značaja za *Crnu Goru i njenu Srpsku crkvu (od pre 1918. godine)*, što bi značilo i automatsko preuzimanje crkveno-umetničkog blaga ovih eparhija, a potom bi se preuredile u *jednu montenegrinsku eparhiju pod kontrolom vrhovnog lucifera*“ (istaknuo – D. L).

Takav pakleni „istoriožderski naum“ pokazao se za režim politički suicidalnim. „Izazvao je buru kakvu Crna Gora nikada do sada nije videla“, u masovnim protestima sudjeluju desetine hiljada građana, „u vidu molidbenih litija, liturgija i beseda“. Na tim „manifestacijama ne učestvuju samo pravoslavni vernici, niti samo Srbi, već i ljudi drugih narodnosti i konfesija“, što im daje opšti protivrežimski karakter.

Masovni protesti, pod geslom odbrane vjerskih svetinja („ne damo svetinje“), znak su probuđenog naroda u Crnoj Gori, koji

brani „ime, istoriju i moralnu vertikalnu svog naroda“. Koji ju je već odbranio jer „više niko ni u postojećem Montenegro neće moći da briše istoriju“. To je impresivno svjedočanstvo samosvijesti „ljudi u Crnoj Gori“, koji su se „ohrabrili, oslobodili, osokolili, otreznili, oduševili i iznad svega oduhovili“. I premda režim još nije pao, nego se samo žestoko zaljuljao, doživio je odlučujući „simbolički poraz“, izgubio svaku demokratsku legitimnost. U takvoj situaciji režimu preostaje još samo pribjegavanje golom nasilju. Tačnije, od samog nastanka tome je režimu „rodni list i zalag egzistencije“ splet prevare i nasilja. Autor je zabrinut da „ulazimo u posebnu opasnu fazu ove narodne pobune (sve istaknuo – D. L), pa završno predlaže da se za početak stvori „formalni pokret za očuvanje verskih svetinja kojima bi se uskoro pridodala i sama država kao predmet brige i očuvanja. Pokret bi obuhvatio sve učesnike protesta – od vernika i ostalih građanapojedinaca do članova političkih stranaka, građanskih i stručnih udruženja. Pokret bi bio u najužoj akcionoj vezi sa Mitropolijom i ostalim eparhijama“ (istaknuo – D. L). Samo na takav, politički način može prerasti u državotvorni čin, koji bi od postojeće „države-lakrdije“ stvorio „modernu državu“.

Svoju srpski vizuru crnogorskog problema autor obogaćuje prilogom Militantni ateizam pravi crkvu. Režim u Crnoj Gori može se razumjeti samo ako se zna da se zasniva na konstrukciji „Srba i Srbije kao neprijatelja“. Od 1997. godine, „od čuvenih predsjedničkih izbora“, osnovni je cilj vlasti u Crnoj Gori „odvajanje od Srbije“. Zašto je to odvajanje problematično kao politički cilj? Zato što to za Crnu Goru znači „bolno odvajanje od sopstvenih ključnih obeležja nastalih u viševekovnoj istoriji. Tako je politički proces odvajanja nužnim načinom doveo do konstrukcije spoljnog (Srbija) i unutrašnjeg (Srbi u Crnoj Gori) neprijatelja. Na osnovu te konstrukcije – odvajanje Crne Gore od same sebe – pretvara se u borbu protiv navodnih antidržavnih snaga“ (istaknuo – D. L).

U tom procesu odvajanja od Srbije a zapravo od sebe same, Crne Gora se kao država suočava, međutim, s nerješivim problemima. Prvi je što Srbija i Srbi u Crnoj Gori „samim svojim postojanjem predstavljaju svedoka i žrtvu nasilnog preobražaja ove države i dela njenog naroda u identitetske ne-Srbe i ne-srpsku Crnu Goru“. Jedini zamislivi način na koji bi se ovaj strukturni problem mogao riješiti bila bi mogućnost da se razvije „istovetan proces... i u Srbiji, recimo da ona postane Natostan, a njeni građani Natostanovci Natostanovke.“

Drugi problem, koji iz prvoga slijedi, jest diskriminatorna praksa vlasti prema Srbima, koja se samo pojačala nakon formalnog odvajanja (u zapošljavanju, obrazovanju, upotrebi jezika, lokalnoj samoupravi). Takva je praksa proizvela u srpskoj populaciji „opšti osećaj ugroženosti“. Vrhunac državnog nasilništva predstavlja „permanentna pretnja golej egzistenciji mitropololije i eparhija Srpske pravoslavne crkve“. Takva je politika u „samoj logici delovanja“ crnogorske vlasti, zato što je za nju satiranje srpskog identiteta „mera razvoja novog crnogorskog identiteta“.

Stoga nije čudno da se u zemlji koju je još „u doba komunizma“ karakterisao „krajnji militantni ateizam“ kao temeljito „čišćenje verske tradicije srpskog stanovništva“, održala militantna mržnja prema religiji. Na toj osnovi, a u kombinaciji s postmodernom ideologijom relativizacije svih vrednota, u Crnoj Gori se zbiva „nova lokalna postmoderna magija“, koju nam autor ovako dočarava: „napravićemo novu crnogorsku autokefalnu crkvu. Ona će, štaviše, biti starija od ostataka mitropolije i eparhija SPC, što će se obezbediti preuzimanjem njene imovine od pre 1918. godine. Kakve vladike, sveštenici, monasi i vernici – i njih ćemo stvoriti, ako treba i silom, kao što ćemo oduzeti crkvenu imovinu. Ako smo mi putem imovine stigli do države, valjda možemo, opet putem imovine, da stignemo i do crkve.“

Bahate subjekte takve opake politike, utjelovljene u „zlehudom zakonu“, autor razobličuje kao „postmoderne pagane“, koji se upuštaju u takve vratolomije jer mniju da im je sve dopušteno. A zapravo uopšte nisu politički subjekti nego „najobičniji vazali“ NATO-a. Još manje su istorijski subjekti jer, nišči, „ne znaju da se Crkva ne stvara, već nastaje... Ako je i naprave, crkva će im trajati koliko i oni. Ni dana više.“

S ovakvog srbocentričnog stanovišta Crna Gora, država s viševjekovnom istorijom, ne zna ni ko je, čak ni kako se zove. Pa i ne zaslužuje da se naziva svojim drevnim časnim imenom, nego kao pomodni Montenegro. Montenegro, kao eksperiment društvenog inženjeringa, do sada je nečuven tip države-lakrdije, državoliki oblik lažne egzistencije „našeg“ naroda (zapazimo da autor pažljivo izbjegava da ga nazove crnogorskim). Sve je u toj kvazidržavi umjetno i sve je novo i bez ikakvog istorijskog utemeljenja.

Ima li ikakvog smisla dokazivati da u tome naš autor promašuje metu? Gotovo ništa u savremenoj Crnoj Gori nije „nečuveno novo“: država nije nova nego obnovljena, crnogorski jezik nije nov nego je obnovljen, čak ni vladajuća klasa nije nova nego je naslijeđena iz staroga socijalističkog režima. A Crnogorska crkva je pak super-stara, barem od vremena Crnojevića, u neprekinutom trajanju sve do 1920. godine. Postoje, doduše, i dvije novine – novi evroatlantski saveznici (zacijelo pouzdaniji od tradicionalne matuške Rosije) i nova suverena država u susjedstvu Kosovo (nekadašnji srpski Kosmet). Odvajajući se od Srbije Crna Gora se vraća sebi samoj, pri čemu se uistinu tegobno i veoma postepeno oslobađa dijela svoje istorije, svojih identitetskih romantičarskih nacionalnih i integralističkih zabluda. Ponovno se sastaje sa sobom samom, sa svojim nacionalnim bitkom, u bolnom procesu samopreispitivanja za koji naš autor nema nikakvog suosjećanja i razumijevanja nego ga denuncira kao antisrpsku zavjeru.

Nećemo na ovom mjestu raspravljati o osjećajima, pogotovo kolektivnim, kao što je ocjena o osjećaju opšte ugroženosti srpske populacije u Crnoj Gori. Ali je nužno kategorički demantovati krunski dokaz kojim se ta ugroženost dokazuje: da je SPC izložena državnom nasilništvu koje predstavlja permanentnu prijetnju njenoj goloj egzistenciji u Crnoj Gori. Kako se tako nešto uopšte može reći, kada znamo da je SPC u Crnoj Gori jedan od najjačih, najuticajnijih i najbogatijih kolektivnih društvenih aktera u crnogorskom društvu? Kada bi se doista kao takva mogla smatrati ugroženom, šta bi se onda moralo reći o položaju Crnogorske pravoslavne crkve, sirotinjske i rubno uticajne, koju vlast permanentno kinji i marginalizuje? Ne bi li se s mnogo više prava tada moglo govoriti o opštoj ugroženosti crnogorske populacije u Crnoj Gori, kada bi mjera ugroženosti bio položaj i status nečije nacionalne crkve?

7.1. Napomena o samorazumijevanju „srpskog stanovišta“

Vrijedi barem napomenom na ovom mjestu popratiti ambiciozan prilog beogradskog univerzitetskog profesora Mila Lompara, koji pokušava da ozbiljno „u našoj javnoj svesti iznova legitimizuje i i dekriminalizuje pojam *srpskog stanovišta*“, odnosno da dovede u pitanje „ne-reflektovano podvođenje svake nacionalne orijentacije pod pejorativno postavljenu pojam nacionalizma“ (Lompar, 2018: 13). Iz njegovih pomno obrađenih teza što ih je izložio najprije u *Duhu samoporicanja* (2016) a zatim dodatno pojasnio u knjizi *Sloboda i kritika* (2018), izdvojio bih samo njegovo opravdano diferenciranje u pojmu nacionalizma. Riječ je o nastojanju da se liberalna verzija nacionalizma jasno odijeli od konzervativnih, šovinističkih varijanti nacionalizma. Stalo mu je do toga da razmrsi „veoma složeno međuprožimanje između građanskog i nacionalnog obrazovanja“ (2016: 545) i na toj osnovi razjasni „komplikovanu

prirodu odnosa između liberalizma i nacionalizma: složen način na koji ove dve teorije jedna drugu kritikuju i promovišu“ (2018: 30). U takvom se nastojanju u punoj mjeri oslanja na čuvenu knjigu Jael Tamir, *Liberalni nacionalizam* (2002), u kojoj se lucidno upozorava da „liberali koji se odreknu ovog termina i predaju ga na upotrebu konzervativnim političkim snagama, ili, uočite razliku, šovinističkoj i rasističkoj ideologiji, udaljavaju sebe od čitavog skupa vrednosti koje su od ogromne važnosti za veoma mnogo ljudi, uključujući i liberale“ (2002: 56).

Autoru je do toga da liberalni nacionalizam pojmi kao suprotnost lažnom univerzalizmu, koji ne poštuje i ne prihvata nego poništava i asimiluje nacionalne identitete. Pritom nas autor uvjerava da njegovo shvatanje nacionalizma (liberalnoga) nije esencijalistički etnički utemeljeno, nego da je refleksivno zasnovano na kulturi, na nacionalnom opredjeljenju kao nezaobilaznom elementu čovjeka kao subjekta.

Vjerodostojnost ovoga srpskoga nacionalnog liberala može se testirati na njegovoj ocjeni da „nema srpskog nacionalizma kao institucionalnog i sistemski organizovanog mišljenja i delovanja. To je mit“ (2018: 118).

S toga stanovišta, zanima nas kako autor razumije i tumači crnogorsko pitanje. Crnogorsku naciju smatra konstruktom u „komunističkom oblikovanju crnogorske nacije“. Riječ je o pogubnom projektu „dezintegracije srpske kulture“, „denacionalizaciji srpskog prisustva u crnogorskoj, bosanskoj, makedonskoj i – potencijalno – kosovskoj situaciji“ (2018: 34-35).

Crnogorska nacija je dakle „eklatantan primer“ komunističkoga etničkog inženjeringa, a crnogorski je identitet eminentno antisrpski. Obrazloženje:

„Imali smo – kroz XIX vek – dve srpske države: Srbiju i Crne Goru, obe su bile međunarodno priznate. Jedan dinastički sukob između Karađorđevića I Petrovića pretvorili smo u politički sukob. U 1909. godini bio je popis u Crnoj Gori pod vladom

knjaza Nikole kada se 95% ljudi izjasnilo da su po nacionalnosti Srbi. Bezvredni su pokušaji da se on protumači kao verski popis, sa idejom da određenje Srbi označava pravoslavne. Jer, toliki istorijski dokumenti, koji prethode ovom popisu, od pravnih preko udžbenika, do ličnih dokumenata, bez izuzetka potvrđuju da je reč o srpskom nacionalnom osećanju. Godine 1855. u Zakoniku knjaza Danila, vladara koji je nasledio Njegoša, u članu 92 piše da u Crnog Gori nema nijedne druge narodnosti osim srpske. Ni u popisu 1909. nije moglo biti drukčije. A opet, došli smo u poziciju da 1948. godine, na popisu pod diktatom komunističkih vlasti, Srba bude 1,87%. Do toga ne dolazi nikakvim prirodnim putem...“ (2018: 64–65).²³

Ima li u ovakvom obrazloženju ičega ako ne liberalnoga, onda barem istinitoga?

Prvo, nije tačno da je prema popisu iz 1909. godine u Crnoj Gori bilo 95% Srba po nacionalnosti. Rubrika o nacionalnosti uopšte nije bila predviđena!

Drugo, zna se kako stoji stvar s famoznim članom 92. Zakonika „knjaza i gospodara slobodne Crne Gore“. Riječ je doslovno o grubom fasifikatu koji je izvršio sekretar M. Medaković, promijenivši izvorni tekst, koji je glasio: „I ako u ovoj zemlji nema nikakve druge narodnosti i nikakve druge vjere do pravoslavno

²³ I opet: „Srpski komunista je pristao na ustavnu diskriminaciju srpskog naroda u Crnoj Gori. Jer, srpski narod je bio jedini postojeći narod u Crnoj Gori prema popisu iz 1909. godine...“ (2018: 110) i opet: „Kako je nestalo Srba u Makedoniji? Kako su postali trećina stanovništva u Crnoj Gori, u kojoj je pre sto godina važno da nema nijednog naroda, osim srpskog?“ (162). I opet: „Da li su Srbi u Crnoj Gori zaštićeni u skladu sa njihovim građanskim pravima? Nisu... Ključno je tu pitanje da li se menja *nabolje* nešto u položaju srpske nacionalne egzistencije ili Srpske pravoslavne crkve. To je merilo stvari. Da li je zastupljenost Srba u administrativnim organima veća ili manja, da li je zastupljenost srpskog jezika na odgovarajućem nivou ili nije. To su pitanja koja profilišu egzistenciju tog naroda. Odgovori su negativni“ (136).

istočne, to opet svaki inoplemenik i inovjerac može slobodno živiti i onu slobodu i onu našu domaću pravicu uživati kako svaki Crnogorac i Brđanin uživa.“ Medaković je tekst oplemenio svojom dopunom, tako da glasi: „I ako u ovoj zemlji nema nikakve druge narodnosti do jedine srpske i nikakve druge vjere...“

Ko god je čitao Zakonik zna da se on obraća „Crnogorcima i Brđaninima“, odnosno da knjaz Danilo naziva „svoj narod“ „*narodom crnogorskim i brdskim*“: „S otačeskim srcem i dušom, predaje Gospodar naroda crnogorskog i brdskog zemaljski zakonik svojem narodu i polaže sam svoju visoku zakletvu, kako će pod svojim zakriljem isti zakonik čuvati.“²⁴

Treće, čak i kad bi bilo tačno da su se Crnogorci u XIX i početkom XX stoljeća smatrali i Srbima (dakle, ne samo Crnogorcima), da su prigrlili srpstvo kao obogaćivanje svojeg primarnog vjekovnog identiteta, zar ih dramatično negativno iskustvo u Prvom svjetskom ratu, okupacijsko bezuslovno pripajanje srpskom korpusu 1918, potiranje i samog imena, tradicije i kulture u rojalističkoj Jugoslaviji (1918–1941), istorijska blamaža rojalističkog četničkog srpstva u kolaboraciji s fašizmom (1941–1943) – zar ih to prečemerno iskustvo nije moralo privesti samospoznaji da ih samopripisano srpstvo ugrožava u samoj nacionalnoj supstanciji? Crnogorci bi i mogli pristati da budu ne samo Crnogorci nego i Srbi, ali nikako da su samo Srbi, a da nijesu Crnogorci. Nacionalno opredjeljenje iskazano u poratnom popisu 1948. nije nikakva „komunistička“ ili „titoistička“ antisrpska ujdurma. U narodnoj oslobodilačkoj borbi protiv fašizma, italijanskoga i domaćega, crnogorski se supstancijalni individualitet masovno afirmisao, neopozivo, kao – crnogorski, a ne srpski (dakle, ne kao antisrpski).

²⁴ Čujmo da kraja: „A glavari i starješine naroda zaklinju se, da će se ovoga zakonika držati i da će po njemu, kako sam zakonik izgovara, suditi, a što zakonik ne spominje, da će pravedno i po duši svakojemu bratu Crnogorcima i Brđaninima jednako suditi.“

Kad će sa srpskog stanovišta najzad shvatiti da se južnoslovenski narodi XX. cijelo stoljeće postupno, tegobno ali i neopozivo oslobađaju romantičarske „sasvim neutemeljene etnonacionalističke teorije iz sredine devetnaestog stoljeća“? (Hastings, 2003: 123-124) Tako Adrian Hastings podsjeća kako se u evropskoj javnosti smatralo da su Hrvati zapravo „zapadni Srbi“ (1917), da su Hrvati „Srbi i po govoru u po rasi“ (Fisher, 1936: 22), pa stoga ne treba čuditi što „Thorvald Stoltenberg, specijalni izaslanik generalnog sekretara Ujedinjenih naroda i supredsjedavajući Međunarodne konferencije o bivšoj Jugoslaviji, u svibnju 1995. kaže: ‘Etnički rat? Ne mislim tako. Svi su oni Srbi, uključujući i muslimane. To su sve Srbi koji su prešli na islam. A veliki broj onih koji se predstavljaju kao Hrvati, zapravo su također Srbi’“ (Nilsen, 1995: 4; citat prema: Hastings, 2003: 123).

Primjer hrvatske nacije Lompar je izostavio zacijelo zato što su Hrvati sebe spoznali kao nacionalni individualitet prije titoističkog razdoblja, kojemu on tako olako i zdušno pripisuje autisrpsku zavjeru. Kao da srpski liberalni nacionalist uživa u nacionalnom samomučenju, u rastakanju vlastitog nacionalnog identiteta kao najvišoj mjeri kritičke refleksije.

* * *

Na osnovu predočenog *dossiera* o našoj temi, *dossiera* koji bi se mogao i znatno dopuniti²⁵, pokušajmo primjerenije osvjetl-

²⁵ Od brojnih autora tzv. „druge Srbije“ (internacionalističke, antifašističke i demokratske), izdvojio bih i preporučio za čitanje kritičke priloge dr. A. Sekulovića: 2020a: „Pravoslavni džihad“ (5. januar), 2020b: „Aneksiona kriza“ (5. februar), 2020c: „Aneksija Crne Gore kao zamena za Kosovo“ (12. mart), 2020d: „Hibridni Freedom House“ (10. maj), 2020e: „Natrag u srednji vek“ (2. jul), 2020f: „Udruženi pothvat“ (11. avgust), 2020g: „Nekoliko opservacija o izborima u Crnoj Gori“ (15. septembar), 2020h: „Crna Gora u globalnom nadmetanju“ (25. oktobar), 2021: „Kleronacionalistički anšlus“ (6. januar).

iti zakučastu i kontroverznu prirodu crnogorskoga crkveno-pravoslavnog čvora. Pritom ne pretendujem da mogu ponuditi cjelovito i do kraja zadovoljavajuće objašnjenje. Ali sam dužan, nakon pomnog proučavanja, izložiti nekoliko međusobno povezanih problemskih sklopova, bez kojih iole ozbiljna prosudba nije moguća.

8. Što je sporno u Zakonu o vjerskim zajednicama u Crnoj Gori?

Crnogorski Zakon o vjerskim zajednicama, pod punim službenim naslovom „Zakon o slobodi vjeroispovijesti ili uvjerenja i pravnom položaju vjerskih zajednica“ (u engleskoj verziji: “The Law on Freedom of Religion or Belief and the Legal Status of Religious Communities”), konačno je usvojila Skupština Crne Gore tek 27. decembra 2019, nakon čak četiri godine otkada je u javnu raspravu pušten prvi nacrt.

Vidjeli smo prigovore na intencije, sadržaj i legitimnost ovog zakona, kojim se nastoji regulisati pravni položaj vjerskih zajednica u Crnoj Gori. Izvršena je ogromna i masovna mobilizacija građana Crne Gore, prvenstveno pravoslavnih vjernika Srpske crkve, u suprostavljanju ovom Zakonu kao nezakonitom i neustavnom aktu, te kao izravnoj opasnosti za sam opstanak SPC u Crnoj Gori.

Pročitamo li pažljivo sam Zakon, ima li osnova za sumnjičenja crnogorskog zakonodavca da pod krinkom pravne norme provodi nasilničku politiku otimačine crkvenih pravoslavnih svetišta?

Izdvajam tri pitanja.

A) Prvo pitanje koje imam na umu u dosadašnjoj debati se ne postavlja. Naime, u prvom dijelu Zakona (I. Osnovne odredbe, čl. 1-17) čini se da ništa ne bi trebalo biti sporno. Ipak, zagone-tan je sam naziv Zakona, ako je suditi prema članu I, koji govori

o „slobodi misli, savjesti i vjeroispovijesti“, čije „nesmetano ostvarivanje“ država garantuje. Zašto onda nije tako nazvan i Zakon?

Zapitajmo se, određenije: zašto je iz naziva Zakona ispuštena temeljna sloboda modernog čovjeka kao moralnog subjekta – sloboda savjesti? Dok se sloboda misli i može podvesti pod slobodu uvjerenja²⁶ (u nazivu Zakona), sloboda savjesti je fundamentalnija kategorija jer je kao takva uslov mogućnosti svih drugih individualnih sloboda. Hegelovskim terminima, sloboda savjesti značila je radikalni prekid sa srednjovjekovnim feudalnim postuliranjem Crkve kao nužnog „posrednika između ljudi i između Krista i Boga“, kada je „Crkva nastupala mjesto *savjesti*, ona je vodila individue kao djecu“ (*Filozofija povijesti*, 1966: 396-397). Napuštanjem tog posredovanja „subjektivitet postaje apsolutno opravdan, pa ima u sebi samome određenje odnosa prema božanskome“ (410).

U nezaboravnim Hegelovim rečenicama: savjest je *osamljena služba božja*, „u veličanstvenosti svoje uzvišenosti nad određeni zakon i svaki sadržaj dužnosti“, ona je „moralna genijalnost, koja unutrašnji glas svoga nesporednog znanja zna kao božanski glas... *Moralna je genijalnost isto tako služba božja u samoj sebi, jer njezino je djelovanje promatranje ove svoje vlastite božanstvenosti*“ (*Fenomenologija duha*, 1987: 423; istaknuo – D. L.).²⁷

Postuliranje savjesti kao temeljne slobode individuumu legitimizuje hrišćansku vjersku zajednicu kao duhovnu zajednicu

²⁶ Što ne znači da se i konzekventno podvodi, kao što svjedoči formulacija iz člana 28 gdje se govori o „... oblicima organizacija civilnog društva sa svojstvom pravnog lica ili bez svojstva pravnog lica, koji su osnovani radi ostvarivanja *slobode misli, savjesti, vjeroispovijesti ili uvjerenja*...“ Tekst Zakona mogao se pažljivije redigovati.

²⁷ Sa zadovoljstvom upućujem na potpoglavlje „Savjest. Lijepa duša, zlo i njegovo oproštenje“ (Hegel, 1987: 408–435).

koja nije izvanjska u odnosu na čovjekovu moralnu autonomiju nego je, naprotiv, omogućuje. Time se, drugim riječima, delegitimizuje svaka pretenzija nominalno vjerske zajednice da se fiksira i osamostali iznad glava vjernika kao apstrakcija koja u ime kolektivnih svrha dogmatski i silom nameće slijepu poslušnost heteronomnim crkvenim autoritetima, kao jamstvu čovjekova spasa.

Otuda se i intencije, sadržaj i dometi Zakona moraju vrednovati po tom utemeljujućem principu individualiteta, po tome u kolikoj mjeri on pravno podstiče i omogućuje razvoj „moralne genijalnosti“ crnogorskih građana-vjernika u hrišćanskim crkvama.

B) Vidjeli smo da se spor oko Zakona žestoko zaoštrio na pitanju crkvene imovine Srpske pravoslavne crkve.

Ključan je u tom pogledu član 62. iz „prelaznih i završnih“ odredbi.

Prema tom članu:

„Vjerski objekti i zemljište koje koriste vjerske zajednice na teritoriji Crne Gore koji su izgrađeni, odnosno pribavljeni iz javnih prihoda države ili su bili u državnoj svojini do 1. decembra 1918. godine, i za koje ne postoje dokazi o pravu svojine vjerskih zajednica, kao kulturna baština Crne Gore, državna su svojina.

Vjerski objekti koji su izgrađeni na teritoriji Crne Gore zajedničkim ulaganjima građana do 1. decembra 1918. godine, a za koje ne postoje dokazi o pravu svojine, kao kulturna baština Crne Gore, državna su svojina.“

Proceduralni aspekt precizira se u čl. 63. i 64.

U članu 63. utvrđuje se: „Organ uprave nadležan za poslove imovine dužan je da, u roku od godinu dana od dana stupanja na snagu ovog zakona, utvrdi vjerske objekte i zemljište koji su u smislu člana 62 ovog zakona državna svojina, izvrši njihov popis i podnese zahtjev za upis prava državne svojine na tim nepokretnostima u katastar nepokretnosti.“

Član 64: „Po pravosnažnosti odluke kojom se vrši upis prava državne svojine u katastar nepokretnosti u skladu sa članom 62 st. 1 i 2 ovog zakona, vjerska zajednica nastavlja sa korišćenjem objekata i zemljišta koji su predmet upisa do odluke državnog organa nadležnog za odlučivanje o državini, korišćenju i raspolaganju ovim objektima i zemljištem.“²⁸

Velika rasprava o smislu tih članova o pravnoj regulaciji crkvene imovine pokazala je ono što je očigledno, naime da ova odredba nema opšti karakter, nego da se isključivo odnosi na Srpsku pravoslavnu crkvu i njene „vjerske objekte“, koje ona sada ne samo koristi nego su i u njenom vlasništvu. Utoliko nije riječ o apstraktnoj zakonskoj normi, nego o konkretnoj mjeri o konkretnom subjektu.

Nije moglo biti neočekivano da će SPC tako žestoko, upravo ogorčeno reagovati na zakonski zahtjev da se svojinom države, odnosno kulturnom baštinom Crne Gore, imaju smatrati „vjerski objekti koji su izgrađeni na teritoriji Crne Gore zajedničkim ulaganjima građana *do 1. decembra 1918. godine, a za koje ne postoje dokazi o pravu svojine.*“

Takvim je zahtjevom SPC u Crnoj Gori suočena s najvećim mogućim izazovom, barem dvostrukim.

Prvi i najveći izazov postaje do kraja jasan, ako odredbu samo neznatno preformulišemo, recimo ovako: „Vjerski objekti koji su izgrađeni na teritoriji knjaževine i kraljevine Crne Gore zajedničkim ulaganjima građana, a za koje ne postoje dokazi o pravu svojine, kao kulturna baština Crne Gore, državna su svojina.“

Nije ovdje problem samo, ni prvenstveno, u imovini nad vjerskim objektima, u smislu da je opštepoznato da su glavne

²⁸ Može se uz njih navesti i član 12. kojim se utvrđuje da „dobra koja predstavljaju kulturnu baštinu Crne Gore, a na kojima pravo svojine ili korišćenja ima vjerska zajednica, ne mogu se otuđiti, premještati ili iznijeti iz države, bez saglasnosti Vlade.“

hrišćanske crkve i manastiri u Crnoj Gori prije 1. decembra 1918. bili u državnoj svojini, da su bili nacionalna kulturna baština. Ako to znamo, postavlja se neuralgično pitanje kako to da ta svetišta više nisu državna svojina, nego svojina SPC? Sasvim konkretno, kako najznačajnije među tim svetištima, Cetinjski manastir može ne biti državna svojina kao nacionalna kulturna baština? Ako glavni pravoslavni hram u Crnoj Gori SPC nije naprosto silom, dakle nezakonito, prisvojila, to znači da je za to odgovorna državna vlast koja joj je ne samo svetište dala na korišćenje nego ga i predala u svojinu. Osobito je intrigantno da se taj nadasve sumnjivi transfer svojine dogodio relativno nedavno, u 90-im godinama prošlog stoljeća. Što upućuje i na kaznenu odgovornost konkretnih nosilaca političke i upravne vlasti zbog nezakonitog transfera državne svojine, a ne samo na odgovornost SPC zbog preuzimanja imovine na koju nije imala pravo. Dakle, na saučesništvo (crnogorske) države i (srpske) crkve u kriminalu.

U tom je smislu SPC mogla novi zakon o vjerskim zajednicama smatrati vjerolomnim činom, koji nije očekivala od partnera s kojim je tako dugo i plodonosno saradivala. Kao da kaže: s kojim pravom nam oduzimate ono što ste nam bez prava dali?! Još je vjerovatnije da SPC u Crnoj Gori ne bi Zakon uopšte ni doživjela ozbiljno s obzirom na činjenicu da pitanje porijekla imovine vjerskih objekata podjednako tereti i državu samu. Zakon služi za opsjenjivanje prostote, problem je rješiv dogovorom nadasve časnih partnera, kao i vazda do sada.

Pravi i nerješivi problem nije dokazivanje vlasništva (kada bi tako bilo, ne bi se ni spominjao datum 1. decembar 1918), problem je zakonski imperativ upućen SPC da dokaže da je postojala u kraljevini Crnoj Gori, barem jedan dan prije 1. decembra 1918. godine. Što, naravno, niko ne može dokazati. Time je SPC u Crnoj Gori istjerana na čistac, pa na izazov odgovara gnjevnim protivudarom grmeći da ona u kontinuitetu postoji u Crnoj Gori

već osam stoljeća, od vremena kada ju je utemeljio Sveti Sava (1219). Nije tako. O svemu se može raspravljati, ali ne i tome da od vremena vladike Danila Petrovića do kralja Nikole Petrovića (1697–1918), pravoslavna crkva u Crnoj Gori nije bila srpska nego crnogorska. Koliko god Petrovići inače vojevali zdušno za vaskoliko srpstvo, nijesu bili velikodostojnici srpske crkve.

C) Time dolazimo do trećeg spornog pitanja, koje smo takođe upoznali. Riječ je o odbijanju SPC da se registruje ili evidentira kao vjerska zajednica, dakle da postane pravno lice u ekonomskom prometu i društvenom životu Crne Gore. Odavno i nepopustljivo mitropolit Amfilohije odbija samu pomisao da registruje SPC u Crnoj Gori kao podao pokušaj tek formirane novodržave da svetogrдно ponizi i obeščasti drevnu mu Crkvu. Koje li nezahvalnosti crnogorskih vlasti prema njemu koji je u svojoj milosrdnosti dopustio obnavljanje crnogorske državnosti!

Na prvi pogled, sasvim neobična logika, zašto bi sama registracija ma u čemu narušila ili čak ugrozila položaj SPC u Crnoj Gori? Ostavimo li po strani goli inat samozaljubljenog „arhiepiskopa cetinjskog“, kako razumjeti takvo uporno odbijanje? Uvažimo li pritom da je SPC uredno registrovana ne samo u Srbiji nego i u Hrvatskoj, šta joj smeta da se registruje i u Crnoj Gori?²⁹

Razmislimo li o toj zagonetki, nameće se zaključak da je SPC spremna da se registruje u državama čiju suverenost priznaje, kao što je, dakako, sama Srbija, pa čak i Hrvatska. Odbijanjem da se registruje i time uključi u pravni sistem crnogorske države, SPC ne samo otvoreno dovodi u pitanje državu u kojoj djeluje,

²⁹ Zakonom se predviđa da „dio vjerske zajednice čiji je vjerski centar u inostranstvu, a djeluje u Crnoj Gori, može steći svojstvo pravnog lica u Crnoj Gori upisom u Registar ili Evidenciju“ (član 25). A vjerske zajednice koje nisu registrovane „ne mogu sticati i ostvarivati prava koja u skladu sa pravnim poretkom Crne Gore isključivo pripadaju registrovanim ili evidentiranim vjerskim zajednicama, kao pravnim licima“ (član 28).

nego i prikriva činjenicu da je ona već registrovana u svojoj srpskoj centrali i da joj dodatna registracija pred lokalnim crnogorskim organima vlasti nije ni potrebna.³⁰

Kada prosuđujemo karakter spornog Zakona o vjerskim zajednicama, možemo s priličnom pouzdanošću ocijeniti da se unaprijed moralo znati da je on u ponuđenom i prihvaćenom obliku neprovediv. Da će na frontalni napad vlasti SPC odgovoriti frontalnim protivnapadom na režim, s posvemašnjom polarizacijom crnogorskog društva. Pokazalo se da, barem za sada, nije provediv opšti strateški zahtjev Matice crnogorske da „država Crna Gora mora sve crkvene objekte, posede i vrijednosti koje je Srpska pravoslavna crkva prisvojila, zakonito vratiti u državnu svojinu i omogućiti Crnogorskoj pravoslavnoj crkvi njihovo korišćenje.“ Ko igra na kartu sve ili ništa, u pravilu ne dobija ništa. Vjerujem da je bilo politički mudrije i efikasnije da je vlast učinila mogući realan korak u demonopolizaciji položaja SPC u Crnoj Gori, kao što joj je konkretno predlagao češki historičar Šistek, kao „djelimično rješenje“ – proglašenje Cetinjskog manastira za „nacionalno blago i državno vlasništvo“, čime bi se omogućilo da bi i SPC i CPC, dakle „obje rivalske crkve mogle naizmjenično da koriste manastir, ali nijedna ne bi njime dominirala niti imala kontrolu“ (vidi *supra*, t. 3).

Suočena s nadmoćnom ofanzivom SPC, Vlada je ustuknula. Upustila se u političke i „ekspertske razgovore“ sa SPC (26. i 27. jula 2020). Odustala je od čega je god mogla odustati, ali svejedno bez rezultata. Tadašnji premijer Marković požalio se u

³⁰ Prema *Dossieru o Amfilohiju V.* Koprivice: Mitropolija crnogorsko-pri-morska registrovana je 2006. godine u Ministarstvu vjera Vlade Srbije kao jedna od eparhija Srpske pravoslavne crkve. Bivši ministar vjera u Vladi Srbije Milan Radulović (2004–2007, u timu Vojislava Koštunice), objasnio je da sve eparhije SPC-a u Srbiji imaju status pravnog lica, a isti status imaju i eparhije van Srbije (u Australiji, Kanadi, zapadnoj Evropi, Skandinaviji, Crnoj Gori, BiH).

izjavi javnosti (27. jula) da su pregovori bili neuspješni, uprkos dobroj volji Vlade koja je od SPC tražila „samo da se registruju.“

Objasnio je da je Vlada prihvatila prijedloge Crkve da „Srpska pravoslavna crkva nastavi sa korišćenjem svih crkvenih i manastirskih objekata, imanja i drugih nepokretnosti koje su državno vlasništvo ili se u sudskom postupku utvrdi da su državno, vjersko i kulturno dobro.“

Ustupak je išao dotle da je Vlada predložila „potpuno novi član 64 Zakona“, kojim je „isključena mogućnost da vjerske objekte može koristiti bilo koja vjerska zajednica osim Mitropolije crnogorsko-primorske i drugih eparhija Srpske pravoslavne crkve u Crnoj Gori.“

Što takav ustupak Srpskoj crkvi znači? Znači, objašnjava premijer, da „svetinje više nijesu napadnute kako to Crkva predstavlja, odnosno da bi izmjenama i dopunama Zakona bile u potpunosti i trajno zaštićene! Riječju – da više nema govora o njihovoj navodnoj ugroženosti kako se spočitavalo Vladi.“

Što je Vlada tražila od crkve za uzvrat? „Jedini zahtjev Vlade bio je registracija svih crkava i vjerskih zajednica, pa i Srpske pravoslavne crkve i njenih eparhija, po slovu zakona. Registracija, koja je bila obaveza i po ranijem Zakonu. Registracija, na način kako to uređuju sva civilizovana i demokratska društva.“

„Nažalost, crkva je to odbila“, konstatovao je predsjednik Vlade. Upozorio je „da odbijanje registracije u demokratskom svijetu znači nepriznavanje samog sebe i svog subjektiviteta; neprihvatanje društva i države; i nepriznavanje legitimnog društvenog i pravnog poretka.“

Premijer je iskazao i razumijevanje za „litije i proteste koje je Crkva organizovala“, koje je ocijenio kao „izraz slobode okupljanja i iskazanog neslaganja sa pojedinim rješenjima i odlukama donijetim u demokratskoj proceduri.“

Istakao je da su „razgovori vođeni strpljivo i posvećeno u okviru delegacija države i crkve, a pored toga i u više navrata, i na najvišem nivou državnih i crkvenih zvaničnika.“

Napomenuo je da „nakon donošenja Zakona o slobodi vjeroispovijesti, Srpska pravoslavna crkva nije prihvatila nadležnost istih onih organa uprave kod kojih je decenijama unazad vršila upise prava svojine u svoju korist“, čime je ostala pri „ustaljenoj praksi da funkcioniše izvan pravnog sistema, izvan pravila i procedura.“

Ustaljena praksa očitovala se „decenijama iza nas“ u „neregulisanom boravišnom statusu za sveštenstvo i monaštvo dovedeno sa strane, a koje služi u našim crkvama i manastirima; neregulisanom radnom i penzijskom statusu i stranog, ali i domaćeg sveštenstva; neplaćanju poreskih obaveza za prihode od crkvenih biznisa i poslova; nepoštovanju zakona i drugih propisa Crne Gore; stavu crkvenih velikodostojnika i starješina da država treba da se registruje kod njih.“

Premijer je završio porukom da će „Vlada i u budućnosti garantovati vjerske slobode; osigurati mirno uživanje crkvene imovine. Crna Gora je slobodna i sekularna država, u kojoj, uz poštovanje zakona, nikada i ni na jednom mjestu – vjernicima, vjerskim službenicima, crkvama i vjerskim zajednicama, ne smije i ne može biti tijesno.“

Čemerne li izjave! Kako objasniti da premijer ne razumije da ocjenom „ustaljene prakse“ SPC da „funkcioniše izvan pravnog sistema“ direktno protivrječi svojoj tvrdnji da SPC nakon donošenja Zakona „nije prihvatila nadležnost istih onih organa uprave kod kojih je decenijama unazad vršila upise prava svojine u svoju korist“? Zar nije bio svjestan da time izričito tvrdi da decenijama u Crnoj Gori uopšte nije bilo pravnog sistema, odnosno da su i organi državne uprave djelovali nezakonito, baš kao i SPC u Crnoj Gori? Da čovjek ne povjeruje: po riječima samog premijera, a ne neke opake opozicije, u Crnoj Gori već

decenijama nema nikakvog pravnog sistema!³¹

Kako poruku da nijednoj vjerskoj zajednici i nijednom vjerniku „ne smije i ne može biti tiješno“ pomiriti s kapitu-

³¹ U *Dossieru o Amfilohiju V.* Koprivice, nalazi se i veoma poučan tekst „Transfer crkvenih dobara uz amanet države“ (Gordana Borović, *Portal Analitika*, 15. april 2010), s obiljem podataka i argumenata o „zakulisnim vezama crnogorske države i Srpske crkve tokom posljednje decenije prošlog vijeka.“ Važan je podatak da je 1998. godine, mitropolit Amfilohije Radović zatražio od Vlade Crne Gore mišljenje o pravnom statusu Mitropolije. „Stav Vlade koji je tada izrečen, jedan je od argumenata koji Mitropolija danas izvlači kad hoće da potkrijepi svoje tvrdnje da jeste pravno lice i da je, kao takvo, i subjekt pravnog prometa u Crnoj Gori. Laički rečeno – da može biti i vlasnik nepokretnosti.“ U odgovoru Vladinog Sekretarijata za zakonodavstvo tumači se da „crkva ima sva svojinska ovlašćenja, koja proizilaze iz svojstva pravnog lica, u pogledu svoje imovine, osim imovine koja je posebnim zakonskim propisima proglašena spomenicima kulture ili istorijskim spomenicima u odnosu na koje se svojinska ovlašćenja ostvaruju na način propisan posebnim zakonom.“ U Crnoj Gori je „ukupno 207 sakralnih objekata sa statusom spomenika kulture, od čega su najveći broj pravoslavne bogomolje. Od pravoslavnih, najznačajniji su manastir Ostrog i Cetinjski manastir.“ Nad Cetinjskim manastirom Mitropolija crnogorsko-primorska ima „samo pravo korišćenja, što se jasno vidi iz lista nepokretnosti Uprave za nekretnine, br. 915, katastarska opština Cetinje I.“ Proces prijenosa sakralnih objekata u vlasništvu Mitropolije, započet barem od 1992–1993. (kada je premijer bio Milo Đukanović), značio je legalizovanje prebacivanja „ogromnog kulturnog i materijalnog blaga Crne Gore na ime Mitropolije.“ To svjedoči da je „nesumnjivo riječ o sinhronizovanom nizu poteza koje su zajednički i u saglasju odradili Mitropolija i odgovarajući državni organi, moguće i pod okriljem neke jake personalne političke zaštite.“ U tekstu se zaključuje da u tom „velikom crkvenom imovinskom transferu... država je odigrala najznačajnu ulogu, ne mareći za zakone koje je sama donosila, za mišljenje o statusu pravnog lica Mitropolije koje je sama formirala, kao ni za spomenike kulture o kojima bi, takođe po zakonu, trebalo da brine.“

lacijom pred SPC, sadržanoj u novoj odredbi Zakona, prema kojoj je, ponovimo, „isključena mogućnost da vjerske objekte može koristiti bilo koja vjerska zajednica osim Mitropolije crnogorsko-primorske i drugih eparhija Srpske pravoslavne crkve u Crnoj Gori“? Što ste onda donosili Zakon o vjerskim zajednicama, ako ne da njime osigurate korištenje „vjerskih objekata“ za sve pravoslavne vjernike uopšte, za Crnogorsku pravoslavnu crkvu posebno?

Pregovore je komentarom popratio i Episkopski savjet Srpske pravoslavne crkve (27. jula).

Evo njegovih osnovnih ocjena.

„Sa žaljenjem konstatujemo da je najnovijim predlogom Vlade pred Crkvu postavljen ultimatum u vidu obavezne registracije Mitropolije i eparhija SPC u Crnoj Gori uprkos činjenici da kao crkvene ustanove postoje na prostoru Crne Gore punih osam vjekova. Smatramo da je nakon svih navedenih akata Crkve, *neviđeno poniženje u vidu ultimatumu Crkvi da se ponovo registruje* i da iznova, kao nekakva novoformirana vjerska zajednica, stiče pravni subjektivitet koji je priznat i prepoznat od svih vlasti, pa čak i okupatorskih, kroz vjekove do danas.“

Savjet ističe da „niko i nikada do danas nije postavio pitanje postojanja pravnog subjektiviteta ove crkve i njenih svojinskih prava na svinjama i ostaloj zavještanoj crkvenoj imovini, o čemu postoji bezbroj dokaza od Otomanske imperije preko Kraljevine Crne Gore do SFRJ.“

Savjet odlučno odbacuje članove Zakona u kojima se „ne poštuje i poništava viševjekovni identitet, dostojanstvo, subjektivitet i *Svetinje Crkve i kojim se Crkva, jedina u Crnoj Gori* i to mimo svakog prava i elementarne pravde, primorava da dokazuje da su crkvene Svetinje crkvene, a ne državne.“

Savjet upozorava da Vlada, premda joj je prethodno bio prihvatljiv „predlog naše crkve kojim se garantovao pravni subjektivitet crkve i vjerskih zajednica, koji su stekle po svom istorijskom

kontinuitetu i ranijim propisima“, „pitanje svetinja sada naprasno i ultimativno uslovljava registracijom.“

Savjet zaključuje da „Vlada, za razliku od crkve, ni ovom prilikom nije imala iskrene namjere da se kroz dijalog dođe do zajednički prihvatljivog i održivog rješenja već je poziv za dijalog očevidno služio za nove ucjene crkve i aktuelni politički marketing, u čemu Crkva ne može i ne želi da učestvuje.“

A da Vlada nije imala iskrene namjere, tvrdi još Savjet, „pokazao je i pokazuje višemjesečni progon sveštenstva, monaštva i vjernog naroda počev od učešća na mirnim litijama, preko neodobravanja privremenih boravaka sveštenstvu i monaštvu do rušenja svetinja.“

„Episkopski savjet, imajući u vidu složenost situacije u Crnoj Gori, smatra da bi prihvatanje našeg predloga izmjena i dopuna Zakona predstavljalo puno poštovanje Ustava i pravnog poretka Crne Gore i presudno doprinijelo smirivanju tenzija i napetosti u društvu. U pitanju je jedinstveni način da se prevaziđu suštinske podjele i problemi koji već duže vrijeme potresaju i razdiru Crnu Goru“, navode između ostalog u Episkopskom savjetu Srpske pravoslavne crkve.

Tok i sadržaj pregovora kritički je ocijenila Matica crnogorska, 23. jula 2020, ustvrdivši da „ponuda Vlade ozbiljno zadire u duh Zakona o vjeroispovijesti“. Predsjednik Matice crnogorske Dragan Radulović objasnio je:

„Crnogorski sakralni i kulturno-istorijski spomenici nude se na feudalno upravljanje SPC, uz uslov da se crkva registruje i uvede u crnogorski pravni sistem.“

SPC je to odbila, demonstrirajući uobičajenu bahatost i nepriznavanje države u kojoj djeluje.

„Više nego upitno je i politički problematično povjeriti tuđoj crkvi da brine o duhovnim potrebama crnogorskog naroda, o kulturnoj baštini koja mu pripada, i da njeguje njegovu nacionalnu osobenost i tradiciju Jer, oni to niti žele, niti mogu.“

„Mogućim odustajanjem od Zakona o slobodi vjeroispovijesti, tačnije njegovim obesmišljavanjem, crnogorska vlast bi ozbiljno dovela u pitanje sekularni karakter države kojom upravlja.“ A SPC se time „nedvosmisleno pozicionirala i potvrdila kao ‘država u državi’ koja se nalazi iznad Ustava i zakona.“

On je naveo da Matica crnogorska konstatuje da je populjivost vlasti uveliko prevazišla potrebnu mjeru kompromisa.

„U životu svakog naroda, i svake političke zajednice, postoje vrijednosti koje niti mogu, niti smiju biti predmet pregovora, tolerancije i političkih kalkulacija“, zaključio je Radulović.

Što je, dakle, (bilo) sporno u Zakonu (o vjerskim zajednicama) i s njime? Sporan je sam Zakon! Takav kakav je, neprovediv, samo je izgovor da se izbjegne pravno uređivanje statusa i djelovanja Srpske pravoslavne crkve. Donijeti zakon koji se ne može provesti proizvodi dodatno nepovjerenje u snagu pravne regulative i opasno narušava povjerenje u institucije te je, objektivno, poslužio kao puki alibi da se ne učini ono što je bilo zakonski nužno (utvrđivanje zakonitosti titulara vlasništva nad sakralnim objektima, vraćanje vlasništva pravim vlasnicima, dokidanje monopola SPC u vršenju liturgija u sakralnim objektima). Zakonski nužno odavno, ali da li i politički moguće?³²

³² Prema *Dossieru o Amfilohiju*, mediji su 9. marta 2008. objavili da je cetinjska filijala Uprave za nekretnine odlučila da „Mitropolija crnogorsko-primorska nije više vlasnik crkvenog zemljišta i zgrada u cetinjskom katastru.“ „Dvadesetak crkava i dva manastira u cetinjskoj opštini, postali su vlasnici zemljišta i zgrada, kako je to bilo i do devedesetih, prije nego što je to vlasništvo greškom prenijeto na Mitropoliju-crnogorsko primorsku.“ Te su „greške“ ispravljene na „zahtjev predstavnika CPC Steva Vučinića“. Međutim, 9. juna Ministarstvo finansija (s potpisom ministra Igora Lukšića) je donijelo rješenje kojim „uvažava žalbu Mitropolije na odluku cetinjske Uprave za nekretnine“, poništava tu odluku i vraća „Mitropoliji crnogorsko-primorskoj Srpske pravoslavne crkve status titulara nad crkvenim zemljištem i hramovima u toj opštini.“ Ministarstvo finansija, kao nadređena instanca

Za sada nije moguće. Prvi očekivani potez Amfilohijeve nove koalicijske vlasti, uspostavljene kao rezultat organizovane i masovne mobilizacije protiv Zakona i pobune protiv otuđene vlasti, bio je revizija kojom su izbačene odredbe koje su „ugrožavale svetinje“ Srpske pravoslavne crkve. Na osnovu odluke Skupštine Crne Gore, 20. januara 2021, ukazom predsjednika Crne Gore od 23. januara, proglašen je i od tada važi Zakon o izmjenama i dopunama zakona o slobodi vjeroispovijesti ili uvjerenja i pravnom položaju vjerskih zajednica. Glavni predmet spora, imovinski i statusni, iz čl. 62, 63, 64 riješen je elegantnim brisanjem tih članova, a problem registracije vjerskih zajednica kao uslov njihove pravne osobnosti sofistički je zaobiden (čl. 18, 19).³³ Stari je Zakon bio potreban ali neprovediv, novi je

Uprave za nekretnine, ocijenilo je da je „usljed nepravilno i nepotpuno utvrđenog činjeničnog stanja prvostepeni organ pogrešno primijenio materijalno pravo“. Ministarstvo se oglašuje na izjavu direktora Uprave za nekretnine Mića Orlandića kako je „državni organ na čijem je on čelu donio zakonitu odluku“ i predmet vraća prvostepenom organu na ponovni postupak.

Učinjeno nije ništa, ali zato je 2011. isti Igor Lukšić, sada kao premijer, „pozvao na dijalog Srpske pravoslavne crkve u Crnoj Gori i CPC o vlasništvu nad Cetinjskim manastirom. Odmah se oglasio Episkopski savjet Srpske crkve i premijeru poručio da dijalog sa pseudocrkvenim zajednicama i bivšim ili lažnim sveštenicama nikada nije bio, niti će ubuduće biti moguć.“ „Plemensko-partijska vjerska zajednica tzv. CPC nema nikakve veze, niti kontinuiteta sa Pravoslavnom crkvom iz vremena Knjaževine i Kraljevine Crne Gore“, saopštili su srpski episkopi (navodi prema Veseljko Koprivica, „DPS kao kralj Aleksandar“, *Monitor*, 22. jul 2011). Premijer se, očekivano, opet priklonio SPC, što pokazuje da je „poziv na dijalog“ bio puki alibi za održanje *statusa quo* i razotkriva koliko su frivolne optužbe Amfilohijeve da je CPC („pseudoreligijska zajednica“) „državni projekat“ koji se „podržava i plaća iz budžeta“.

³³ Tako se u čl. 18 uvodi razlikovanje između „evidencije“ i „registracije“ vjerskih zajednica. Postojeće se vjerske zajednice „evidentiraju“, a novoosno-

provediv, ali nepotreban, njime se problemi pravne regulacije ne rješavaju nego izbjegavaju. To više nije čak ni farsa: valja, dakle, sačekati kada će neki novi parlament donijeti Zakon o izmjenama i dopunama zakona o izmjenama i dopunama zakona o slobodi vjeroispovijesti ili uvjerenja i pravnom položaju vjerskih zajednica. A kada se jednog dana izađe iz ovog začaranog kruga zaludnog obmanjivanja i samoobmanjivanja, možda će ovaj lijepi primjer biti školski poučan za neke buduće generacije da na časovima „građanskog obrazovanja“ steknu zornu predstavu što znači tjerati sprdnju s pravnom državom.

9. Zagonetni duumvirat Amfilohije – Đukanović (1997–2020)

Komentarišući ocjenu češkog historičara Šisteka da „crnogorska eparhija SPC koju personifikuje Amfilohije uspješno djeluje kao jedan od onih moćnih klanova čiji interesi moraju biti uzeti u obzir“, klanova koji „kontrolišu ključne pozicije političke i ekonomske moći, s Milom Đukanovićem kao ključnim igračem i vrhovnim arbitrom na vrhu piramide“ – iznio sam mišljenje da čuveni „slučaj Rumija“ pokazuje „ko je ‘iza demokratske fasade’ doista imao poluge državne moći u svojim rukama, kome se pokoravao vojni aparat barem do 2006. godine. Mitropolitu Amfilohiju, a ne predsjedniku Đukanoviću. Stoga,

vane „registruju“, upisom u „Jedinstvenu evidenciju“ (u ranijem tekstu „Jedinstveni registar“). Uz ovakvu imaginativnu normativnu inovaciju u čl. 19 se precizira da je „vjerska zajednica ili dio vjerske zajednice čiji je vjerski centar u inostranstvu“, koja nije upisana (nije podnijela zahtjev za upisom) u Jedinstvenu evidenciju, „dužna da djeluje u okviru jedinstvenog pravnog poretka Crne Gore“ (v. *Službeni list Crne Gore*, br. 8/2021, 26. januar). Posljednja je formulacija potpuno samorazumljiva i suvišna, ali važno je da je obraz juristički spašen pa se sada SPC u Crnoj Gori može bez poniženja „evidentirati“, a ne sramotno „registrovati“ (kao, recimo, u Srbiji).

ostaje otvorenim pitanje ko je doista u tom razdoblju bio ‘ključni igrač i vrhovni arbitar’ u crnogorskoj političkom životu. I je li bio samo jedan. No, ne samo u tom razdoblju, nego i nakon toga, sve do posljednjih parlamentarnih izbora 2020, kada je postojanje višedecenijskog duumvirata napokon poprimilo svima uočljive obrise“ (cf. *supra*, t. 3).

Podsjetimo, nadalje, i na pregnantnu ocjenu I. Beškera da je suština spora između srpske crkve i crnogorske države eminentno politička, a ne vjerska ili imovinska, i da se može izraziti kao temeljna dilema: „*tko je kome nadređena vlast?*“ Ako se nekome prije donošenja Zakona o vjerskim zajednicama i parlamentarnih izbora (30. avgusta 2020) pitanje moglo činiti retoričkim, nakon tih događaja postalo je očigledno da mitropolit Amfilohije nije nikome (bio) podređena vlast. A u trenutku formiranja nove koalicione vlade pokazalo se da je Amfilohije veliki meštar koji kroji sudbinu nove izvršne vlasti, kako izborom mandataru za premijera tako i isključivanjem iz vlade ključnih lidera nove koalicije, koji mu nijesu bili po volji.

Imajmo na umu i tezu D. Pilsela, koji brani SPC od „nasrtaja Mila Đukanovića“ – ali ne i Amfilohija! Za to nema nikakva razloga, uvjerava nas, već će „mitropolit Amfilohije i predsjednik Đukanović pronaći kompromis“, „neće to biti izuzetak, niti je to neka nova činjenica u njihovim višedecenijskim međusobnim odnosima“. Da bi jednoznačno i dalekosežno zaključio, tvrdeći da je to opštepoznato: „da nije bilo podrške gospodina Amfilohija, ne bi bilo ni predsjednika Đukanovića niti nezavisne Crne Gore“ (v. *supra*, t. 5).

U propitivanju odnosa između Amfilohija i Đukanovića najdalje je otišao, vidjeli smo, famozni IFIMES, koji je smrtnicima nedostižnom, upravo vrhunaravnom, lucidnošću dokučio da je u navodnom sporu između crnogorske države i srpske crkve na djelu velika obmana u režiji dvojice „ratnih drugova“ Mitropolita Amfilohija i predsjednika Đukanovića. Nijesu oni

nikakvi „zakleti neprijatelji“, naprotiv, „u odlučujućim i kritičkim trenucima Amfilohije je uvijek podržao Mila Đukanovića.“ Izdvajam dvije ocjene tome u prilog: „podrška mitropolita Amfilohija Radovića Milu Đukanoviću 1997. godine kada je došlo do sukoba unutar DPS-a, između tadašnjeg predsjednika Momira Bulatovića i Mila Đukanovića. Tada je *pod vrlo čudnim okolnostima Milo Đukanović smijenio Momira Bulatovića i preuzeo vođenje DPS-a. Amfilohije Radović odigrao je vrlo važnu ulogu 2006. godine nakon referenduma kada je Crna Gora obnovila nezavisnost*“ (v. supra, t. 6).

Ima li istine u ocjenama da je „u odlučujućim i kritičkim trenucima Amfilohije uvijek podržao Mila Đukanovića“ (IFIMES), štoviše „da nije bilo podrške gospodina Amfilohija, ne bi bilo ni predsjednika Đukanovića niti nezavisne Crne Gore“ (Pilsel)?

Razmotrimo najprije dva naznačena odlučujuća trenutka:

Prvi istorijski trenutak bili su predsjednički izbori 1997, koji su bili izbor između nastavljanja sramne vazalske potpune podređenosti Miloševiću i veoma riskantnog, ali nužnog prekida s njegovom pogubnom ratnom politikom. U literaturi nema spora da je tada Amfilohije doista podržao Đukanovića, opciju odvajanja od svesrpskog Vožda samodršca. No, ne čini se uvjerljivim da je Amfilohije mogao ikako uticati na promjenu u DPS-u, na Đukanovićevu preuzimanje stranke. Dilema je drukčija: kako to da Amfilohije nije podržao Bulatovića, dotadašnjeg i partijskoga i državnog lidera, velikog favorita na tadašnjim predsjedničkim izborima, iza kojega je stajala cijela ogromna politička, finansijska, medijska, vojna i obavještajna mašinerija miloševićevskog režima?³⁴

³⁴ Utoliko prije što je za mitropolita crnogorsko-primorskoga tadašnji predsjednik Crne Gore Momir Bulatović imao samo riječi hvale i divljenja: ovaj „obrazovani, produhovljeni i racionalni čovjek“, koji spada u „sami vrh pravoslavnih mislilaca“ (Andrijašević, 1999: 31).

U tom smislu, ima doista „nečeg zagonetnog“ u pobjedi Đukanovića nad Bulatovićem. Može se sa sigurnošću tvrditi da bi takva pobjeda bila nemoguća samo godinu dana ranije. Naime, u cjelokupnom razdoblju 1990–1997. Crna Gora bila je potpuno podređena Miloševićевой vlasti, bez ikakvog političkog subjektiviteta, ideološki indoktrinirana i vojno okupirana polukolonija. Prijelom se mogao nazrijeti i ostvariti tek kad je Miloševićeva apsolutna vlast bitno oslabila u samoj Srbiji, nakon velikih demonstracija krajem 1996. i početkom 1997, zbog Miloševićevog nepriznavanja rezultata na izborima za velike gradove u Srbiji, u kojima je njegova stranka bila poražena. Đukanoviću se na srpskome građanskom slobodarskom valu pružila jedinstvena prilika da se solidarizuje s tom demokratskom, najzad ratom zgađenom Srbijom i da se stavi na čelo crnogorske opcije osamostaljivanja od dotadašnje potpune zavisnosti i podređenosti. Promjena političkog kursa, diskontinuitet u odnosu na prethodni period, doveli su do oštih polarizacija, „do ivice građanskog rata“ u Crnoj Gori. Naime, uslijedio je „pokušaj Miloševićevih pristalica, januara 1998. godine, da pučem i demonstracijama preokrenu rezultate predsjedničkih izbora“ (Andrijašević/Rastoder: 2006: 495–496; istaknuo – D. L).

Tek je u tom postizbornom trenutku, kada je trebalo smiriti strasti i obuzdati pučističko nasilje, Amfilohijeva podrška mogla biti odlučujuća, da spriječi da raspolučena Crna Gora ne pukne po šavovima. Politički razborito i odgovorno, Amfilohije je podržao legalno izabranog novog predsjednika, svjestan da se mora suprotstaviti scenariju izazivanja građanskog rata.³⁵

³⁵ Za uzvrat na Badnji dan 1998. godine ispred Cetinjskog manastira postrojila se najviša državna delegacija: predsjednik Republike Milo Đukanović, predsjednik Skupštine Svetozar Marović, predsjednik Vlade Crne Gore Filip Vujanović. U njihovo ime govorio je Ministar vjera, Slobodan Tomović, izgovorivši i sljedeće: „Mi smo danas ovdje, gospodin predsjednik,

Ali i više od toga! Osamostaljivanje od Miloševićeve prevlasti odgovaralo je i samom Amfilohiju, ne manje podređenome centrima moći u Beogradu. Postavivši se u ulogu zaštitnika „novog kursa“ i jamca da će procese i aktere držati pod kontrolom, Amfilohije je za sebe izborio povlašteni status unutar hijerarhije SPC. Bez njega i njegove saradnje, Đukanović na samom početku svojeg državičkog puta nije imao realnih izgleda da se održi i stabilizuje svoju vlast.

Stoga nije pretjerano reći da je u tom inicijalnom istorijskom trenutku uspostavljen zagonetni duumvirat Amfilohije – Đukanović, unutar kojega se politika i ponašanje i jednog i drugoga međusobno uslovljavaju u stalnom odmjeravanju snaga. Stoga sam već ocijenio da je na djelu bilo dvovlašće *frères ennemis*, s primatom prvoga u prvoj fazi 1998–2006, a drugoga u drugoj 2006–2020, te sa završnom pobjedom prvoga na parlamentarnim izborima u ljeto 2020. godine.

Drugi naznačeni istorijski trenutak bio je majski državotvorni referendum 2006. Neozbiljna je ocjena da je u tome projektu okupljanja svega patriotskoga u Crnoj Gori Đukanović imao podršku Mitropolita Amfilohija. Imao ju je ipak u drukčijem smislu, slično kao i 1997/98, tako što će mu Amfilohije pomoći da preživi svoju plebiscitarnu pobjedu, da zajednički suzbiju opasnost od toga da protivsuverenističke snage opet iznova ne izazovu kaos i sukobe nesagledivih razmjera.

Nakon obnove državnosti Crne Gore i odvajanja od Srbije, mitropolit Amfilohije kao da je bio na vrhuncu svoje moći. Samo pet dana nakon referenduma, uspio je dobiti saglasnost vrha SPC, koji je odlukom Svetog arhijerejskog sabora Srpske pravoslavne crkve (AS br. 95/zap. 208) od 26. maja 2006.

premijer Vlade, predsjednik Skupštine i ja – u ime Vlade Crne Gore. Došli smo da kažemo, zajedničkim glasom – ‘*Vlada, Država, Vjera od sada će biti zajedno, ako Bog da – niko nas više neće razdvajati*’“ (Koprivica, 2005: 71; istaknuo – D. L). I bi tako!

godine odobrio da se SPC u nezavisnoj državi Crnoj Gori odsada naziva *Pravoslavna crkva u Crnoj Gori*, da se formira njen Episkopski savjet i da se Amfilohiju dodijeli titula „arhiepiskopa cetinjskog“. Sabor je obrazložio svoju odluku poštovanjem „ugleda Mitropolije crnogorske i njene istorijske uloge u životu Crne Gore, koja je ponovo stekla svoju državnost.“ Dakle, u obnovljenoj državi, obnovljena crkva. S „ahiepiskopom cetinjskim“ Amfilohijem kao titularnim nasljednikom velikih crnogorskih vladika!

U toku 2011. i 2012. godine crnogorska država ugovorima je regulisala svoje odnose s vjerskim zajednicama u Crnoj Gori. Dok su s katoličkom, islamskom i jevrejskom vjerskom zajednicom ugovori bez problema sklopljeni, problem je iskrsnuo sa SPC, koja je tražila da je država prizna pod nazivom *Pravoslavna crkva u Crnoj Gori*. Vlada takav prijedlog nije mogla da prihvati, s obrazloženjem da *Srpska pravoslavna crkva nije jedina pravoslavna crkva u Crnoj Gori*, kao i zato što to i nije njen zvanični naziv. Vlada nije mogla prihvatiti prije svega traženje SPC da joj se prizna kontinuitet postojanja od 1219, s obrazloženjem da SPC, pod tim nazivom, postoji tek nakon 1918.³⁶

³⁶ Poučno je, u tome kontekstu, uporediti kako Republika Srbija u svom Zakonu o crkvama i verskim zajednicama (*Službeni glasnik RS*, br. 36 od 27. aprila 2006) rješava isti problem „priznanja kontinuiteta SPC“. Tako se u čl. 11 utvrđuje: „Srpskoj pravoslavnoj crkvi priznaje se kontinuitet sa pravnim subjektivitetom stečenim na osnovu Načertanija o duhovnoj vlasti (Odluka Narodne Skupštine Knjaževstva Srbskog od 21. maja 1836) i Zakona o SPC, *Službene novine Kraljevine Jugoslavije*, br. 269/1929.“ Dakle, čisto pravno, Srpskoj pravoslavnoj crkva priznaje se pravni kontinuitet postojanja u Srbiji samo od 1836, koliko god da se u slijedećem stavu 2 emfatički utvrđuje da „Srpska pravoslavna crkva ima izuzetnu istorijsku, državotvornu i civilizacijsku ulogu u oblikovanju, očuvanju i razvijanju identiteta srpskog naroda.“

Ako u tako preciziranom smislu možemo reći da je Đukanović u „odlučujućim trenucima“ mogao računati da ga njegov partner neće iznevjeriti, morao je među njima biti neki temeljni konsenzus, a ne samo interesni pakt o podjeli uticaja, materijalnih resursa i moći. Uprkos svim razlikama među njima, koje se čine nepremostivima, što im je moglo biti zajedničko? Odgovor se nameće: Crna Gora kao nezavisna država! Uprkos provaliji koja zjapi između srpske Sparte i spartanske Crne Gore, između srpske crkvenocentrične, s jedne, i crnogorske državocentrične i građanske vizije Crne Gore, s druge strane. Ko god je za državu Crnu Goru, kakva god bila, sa svesrpskoga (a zapravo srbijanskog) imperijalnog i crkvenog stanovišta naprosto je separatista!

U tim dvama „odlučujućim trenucima“ doista je Đukanović mogao računati na podršku crkvenog poglavara, ali samo u njima. U mnogim drugim kritičkim trenucima, Đukanovićevi državni potezi doživjeli su ogorčeno i oštro suprotstavljanje mitropolita crnogorsko-primorskoga.

Dva su očekivano najosjetljivija, upravo kritična, trenutka vezana uz crnogorsku politiku prema neutralničnom kosovskom pitanju. Najprije se, 1999. godine, crnogorsko rukovodstvo oduprlo završnoj fazi politike „etničkog čišćenja“ na području Kosova, odbijajući da učestvuje u „besmislenom, virtuelnom i unaprijed izgubljenom ratu“, udaru NATO-a na Saveznu Republiku Jugoslaviju. Crnogorsko republičko rukovodstvo se suprotstavilo jugoslovenskom saveznom rukovodstvu, odbilo proglašiti mobilizaciju. Time će se „Crna Gora naći na udaru saveznih institucija, od kojih je vojska Jugoslavije imala ulogu političkog žandarma i korišćena kao sredstvo pritiska na crnogorsko političko rukovodstvo.“ Vojska Jugoslavije je čak pucala na „izbjegličke kolone koje su se kretale prema Crnoj Gori“ (oko 80. 000 samo sa Kosova), čime „tenzije između Vojske Jugoslavije i crnogorske policije... dostižu kulminaciju.“ Tada je Crna Gora opet bila na ivici građanskog rata, ali je opasnost uspjela

izbjeći, ocjenjuju historičari, „usvajanjem zajedničke deklaracije 1999. godine o miru i toleranciji svih parlamentarnih partija“, čime je prešla „psihološku granicu koja je ukazivala na njeno sporo, ali sigurno političko sazrijevanje. Prvi put je uspjela da *pobijedi* sopstveno političko nasljeđe raskola i međusobnih obračuna u XX vijeku“ (Andrijašević/Rastoder, 2006: 493).

Egzistencijalna drama kosovskih Srba nije se kosnula u čisto nebesko srpstvo zagledanog mitropolita Amfilohija, baš kao ni vrha SPC u cjelini, kada je 1998. godine Sveti arhijerejski sabor uputio apel kosovskim Srbima: „Ne napuštajte svoje domove i ognjišta iz bilo kojih razloga, jer samo na takav način možemo očuvati i sebe i naše sveto Kosovo i Metohiju u Srbiji. Odlazak sa svojih ognjišta u ovom teškom momentu bio bi ravan *izdaji najuzvišenijih ideala za koji su se žrtvovali sveti knez Lazar i naši slavni i sveti preci*. Bog mira i ljubavi da bude svagda sa vama!“

Da većina kosovske srpske populacije, otrežnjena od dugotrajne indoktrinacije, više nije vjerovala u te „najuzvišenije ideale“, da se ugled do juče idealizovanih pastira do kraja srozao, mogao se mitropolit Amfilohije osvjedočiti kad je nakon NATO bombardovanja pokušao da kosovske Srbe iz Vitimirice odvraći od iseljavanja. Bezuspješno, nisu htjeli ni da ga saslušaju!³⁷ Je li mu palo na pamet da ih zaštititi tako da ostane s njima? A njegovim kolegama iz presvetog vrha SPC? Umjesto toga, ugrožene su ljude bezdušno i bezočno optužili za izdaju ideala.

³⁷ Prema saopštenju agencije Pravoslavlje press (26. juna 1999): „Juče su tri sela kod Peći, Goraždevac, Bijelo Polje i Vitimirica, u celokupnom sastavu pošla ka Rožaju i Crnoj Gori. Mitropolit Amfilohije je otišao u Vitimiricu i predložio Srbima da ostanu u svom selu. Vitimiričani, koji su ranije kritikovali sve okolne Srbe koji se iseljavaju, ovaj put nisu hteli ni da saslušaju reči episkopa, nego su ostali u svojoj koloni spremnoj za polazak. 125 Srba u manastiru Pečka Patrijaršija, koji su i posljednji preostali Srbi ove opštine, čekaju danas da im dođu već naručeni autobus i kamion kako bi oni pošli na put ka Rožaju“ (citata prema: Tomanić, 2001: 240).

Još dramatičniju polarizaciju crnogorskog društva i zaoštavanje odnosa sa Srbijom izazvala je odluka Vlade Crne Gore, s Đukanovićem na čelu, da 10. oktobra 2008. prizna „samoproklamovanu“ nezavisnost Republike Kosovo. Učinila je to u saglasnosti s Vladom Makedonije o istovremenom priznanju nove države. Odluka je obrazložena uvažavanjem političke realnosti, „nacionalnih i državnih interesa Crne Gore“, kao i politikom razvijanja „dobrosusjedskih odnosa i regionalne saradnje i jačanje stabilnosti i bezbjednosti regiona.“ Od takve odluke Đukanovića nisu uspjeli da odvrte predstavnici parlamentarne opozicije, u razgovoru s njime. Izjavili su da „takvu odluku nikada neće priznati“.

Predsjednik Skupštine Crne Gore Ranko Krivokapić je objasnio da je riječ o političkoj, a ne pravnoj odluci, kojom Crna Gora iskazuje svoj državni suverenitet i svoj odgovoran odnos prema svojim međunarodnim obavezama. Naglasio je da „Crna Gora u skladu sa svojim nacionalnim interesima treba da ide dalje u realizaciju puta ka EU i NATO. Sastavni dio toga je naš odnos prema regionalnoj stabilnosti, a ključni element regionalne stabilnosti trenutno je Kosovo.“

I u Srbiji i u crnogorskoj prosrpskoj opoziciji odluka je dočekana najoštrije. Tako je u ime Vlade Srbije Ministar za Kosovo Goran Bogdanović izjavio da je „odluka Crne Gore o priznanju nezavisnosti Kosova nešto što je Srbija najmanje očekivala i priželjkivala. Ovo je *prvi put u povijesti da je Crna Gora izdala Srbiju.*“

Mitropolit Amfilohije je u tom povodu uputio otvoreno pismo crnogorskom predsjedniku Filipu Vujanoviću i premijeru Milu Đukanoviću. Poručio im je:

„Povodom nasilno nametanog priznanja nezavisnosti Kosova, osjećamo obavezu da Vam skrenemo pažnju da je *Crna Gora od svojih historijskih početaka bila i ostala organski vezana za prostor Kosova i Metohije.*“

Naveo je da je on lično, od studentskih dana, „svjedok *tihog etničkog čišćenja crnogorskog življa* sa prostora Peći i Đakovice, do Prizrena i Kosovske Mitrovice... Ono je, u naše dane, rezultiralo potpunim iskorjenjenjem tog življa sa ovih prostora, nasiljem, ubistvima, rušenjem hramova i grobalja, domova i naselja, *izgonom desetina hiljada ljudi, žena i djece.*“

Mitropolit crnogorsko-primorski se pita da li je moguće da Crna Gora prizna „jednu takvu fantomsku državu, sagrađenu na kostima, nesreći, izgonu, zločinu vršenim nad našim narodom“?

U pismu se ističe: „Kakav je to moral, pravo i pravda, zvali se oni američki ili evropski, ili međunarodni interesi, koji žele da ovjekovječe i ozvaniče *fašističko-balističku tvorevinu Velike Albanije* pod novim vidom u nešto drugačijem izdanju, namećući Crnoj Gori da im bude saučesnik u tom nasilju i zločinu nad samom sobom“ (istaknuo – D. L).

Pred Skupštinom Crne Gore u Podgorici održan je 12. oktobra 2008. protestni miting protiv odluke Vlade Crne Gore da prizna nezavisnost Kosova. Okupilo se više od deset hiljada građana koji su neprestano skandirali „Izdaja, izdaja“, „Crna Goro, crn ti obraz“, „Kosovo je Srbija“, „Ne damo Kosovo“.

Glavni govornik bio je „arhiepiskop cetinjski, mitropolit crnogorsko-primorski i egzarh pečkog trona“ Amfilohije. Masa demonstranata skandirala mu je „Vladiko, ne daj Kosovo“.

A od vladike se moglo čuti: najprije pitanje „da li je nacionalni interes Crne Gore odreći se svog naroda i crnogorske imovine na Kosovu i Metohiji i ozvaničiti mafiju sa Hašimom Tačijem na čelu, time što je Crna Gora priznala nezavisnost lažne države Kosovo.“

A zatim glavna poruka: „Nije pitanje Kosova pitanje ni lijeve ni desne politike, već obraza, dostojanstva i časti Crne Gore. *Da li je nacionalni interes Crne Gore da zabije krvavi nož u leđa svoga brata? Nema sramnijeg čina u istoriji Crne Gore od ovog*

čina koji je uradila njegova vlada. Ovo je izdaja Crne Gore i nema niko pravo, zato što ga je vreme izbacilo i dalo mu vlast, da izdaje sve ono u čemu se sastoji čast, obraz, viteštvo, junaštvo i dostojanstvo Crne Gore. Nema to pravo niko da uradi. Onaj ko hoće da izgubi svoj obraz, ne može da gubi obraz Crne Gore i Crnogoraca.“

Protest je završen šetnjom od Skupštine do Hrama Hristovog vaskrsenja gdje je moleban služio vladika budimljanski Joanikije (prema pisanju *Politike*, 13. 10. 2008).

U takvom dugogodišnjem istorijskom kontekstu morao je djelovati vodeći crnogorski političar Milo Đukanović, s takvim je političkim protivnikom imao posla. S malo čijom je podrškom mogao s pouzdanjem računati u tome veoma tegobnom i krajnje riskantnom političkom nadgornjavanju. Uprkos njegovoj višestruko potvrđenoj konverziji na nacionalnu osviještenu crnogorsku poziciju, nikad mu nijesu vjerovali oni koje je zajedno s Amfilohijem kinjio i progonio dok je bio gorljivi Savle (1990–1997). Teško ga je razumio i još teže pratio i dio njegove vlastite partije, a osobito njegovi najbliži saradnici F. Vujanović i S. Marović. Nije se mogao pouzdati do kraja ni u državne aparate, izbušene na svim nivoima kadrovima koji su mentalno i interesno pripadali srpskom opredjeljenju i Srpskoj crkvi. Za sve srpske i prosrpske političke partije u Crnoj Gori bio je arhi-neprijatelj i veleizdajnik. Zazor prema njemu iskazivala je, čas slabije čas jače, s manje ili više prava, i demokratska i pravdoljubiva javnost, sumnjičeći ga za autoritarnost, političko mešetarstvo i korupcijske afere. Kojim je čudom preživio?

Možda nije pretjerano reći da je politički preživio upravo zato – premda ne samo zato – što je imao takvog moćnog i opasnog političkog suparnika kao što je Amfilohije (sa Srbijom i Rusijom u pozadini). Suparnika koji mu je u svemu bio čista opreka, osim u jednoj, ali presudnoj stvari da je (i) Amfilohije stremio k tome da bude gospodar Crne Gore, a ne produžena ruka srbijanske

države, pa čak ni vrha Srpske pravoslavne crkve. Dostojnog suparnika i po ambiciji i po političkim sposobnostima i po željeznoj ustremljenosti ka postizanju zadatog cilja. Pa je samim tim i Đukanović postao neophodan: ta, ko bi mu se drugi mogao iole uspješno suprotstaviti?

No, suparnika istovremeno krajnje opakoga, utjelovljenju klerikalnoga, četničkoga, antikomunističkog i megalomanskoga crnogorskog srpstva, oplemenjenog ratničko-provincijalnim svetosavljem (Đorđević, 2015: 71–78).³⁸

U hronici ne-djela Amfilohijevih najsumornije djeluje njegov angažman, kao i angažman cijele SPC, u ratu u Bosni i Hercegovini (1992–1995). Bili su kreatori, ideolozi i jamci ratne politike Srba u državi BiH, politike „etničkog čišćenja“. Nijesu propustili nijednu priliku da odvrte rukovodstvo Republike Srpske od elementarnog političkog realizma. Naprotiv, huškali su ga na teritorijalni maksimalizam i na samoubilačko prkošenje mirovnim planovima međunarodne zajednice.

Da je mitropolit Amfilohije u tom pogledu prednjačio kao ideolog svetog rata mogu posvjedočiti njegove karakteristične izjave iz tog razdoblja. Kad je rukovodstvo Republike Srpske odbacilo Vens-Ovenov plan (1993), Amfilohije je komentarisao:

„U ovom trenutku, našu dušu, kao što je naš jezik čuvao i i sačuvao Vuk Karadžić, jedan njegov prezimenjak sa Plavšićkom, novom kosovkom djevojkom, sa Krajišnikom – čuvaju nas i našu dušu, jer su ove noći krenuli svetolazarskim putem. Opredijelili su se, kao i car Lazar... za carstvo nebesko“ (citat prema: Tomanić, 2001: 113).

³⁸ Opsežan prilog portretisanju lika Amfilohijeva kao bojovnog čelnika vojujuće crkve, lukavog političara, spretnog preduzetnika i bogatog veleposjednika može se naći u obimnom dossieru koji je o njemu marno sakupio poznati novinar Veseljko Koprivica, u već citiranoj knjizi *Amfilohijeva sabrana ne-djela* (2005). Za bolje razumijevanje veoma je korisna knjiga Milorada Tomanića, *Srpska crkva u ratu i ratovi u njoj* (2001).

Odluku bosanskih Srba, u julu 1994, da na skupštini i referendumu odbace mirovni plan Kontakt grupe za BiH (Kontakt grupa – Velika Britanija, Francuska, Njemačka, Rusija i SAD)³⁹, Amfilohije je popratio zaumnim retoričkim uzletom kojim je prekinuo svaku dodirnu vezu s istinom i realitetom. Zagrmio je onako iz duše, glasom starozavjetnim:

„Narod i Skupština Republike Srpske danas čuvaju i obraz i dušu srpskoga naroda pravoslavnog, ne praznim riječima i nečasnim kompromisima nego sopstvenom krvlju i sopstvenim životima, koje zalažu pred čitavim svijetom za odbranu svega čestitog i svetog u ovom narodu, za odbranu svekolikog Pravoslavlja. U Bosni i Hercegovini danas se bije bitka sa slobodu zlatnu i obraz časni čitavog Pravoslavlja, *za pravdu i dušu čitavog svijeta, za svetinju bogolikog ljudskog dostojanstva (...)* Neka našoj braći u Bosni i Hercegovini Bog poda svaku pomoć u dobru i snagu da odole pritiscima svijeta, koji je naš Gospod Isus Hristos već pobijedio“ (op. cit., 121; istaknuo – D. L).

Nikada se zbog svojih ratnohušakačkih izjava nije pokajao, niti zbog njih zažalio, naprotiv. Ništa ga nije moglo pokolebati u podršci ratnim zločinima i zločincima u BiH, po mjerodavnim odlukama nadležnih sudskih instanci.

Ako je u tome smislu autoritet Haškog tribunala sporan, valja podsjetiti na mnogo manje poznatu i pravno pouzdanu presudu francuskog suda, na koju je upozorio izuzetni srpski intelektualac, sociolog religije Mirko Đorđević.⁴⁰

³⁹ Mirovni plan Kontakt skupine odbačen je na referendumu u Republici Srpskoj, 28. avgusta 1994, s 96,66% glasova „protiv“.

⁴⁰ „Zastanimo tu nad još jednom gorkom čašom: odveli su ga u spaljenu Foču, nazvali su je tada Srbije, i raspisala se evropska štampa – posebno Le Mond, Figaro i Liberation u Parizu – da *SPC u Bosni podržava etničko čišćenje*. Navedeno je bilo i ime patrijarhovo, pa je SPC podnela tužbu u Parizu protiv tih listova. Mučno i tužno. Na suđenju u Parizu svedočili su mnogi, među njima istoričar Paul Garde i srpski vizantolog Ivan Đurić. Branio

Naime, 1995. godine Srpska pravoslavna crkva podnijela je tužbu francuskom sudu protiv listova *Libération*, *Le Monde*, *Le Figaro* zbog tekstova objavljenih u tim pariskim listovima, koji SPC optužuju za podržavanje etničkog čišćenja i zločin genocida u Bosni i Hercegovini. Sud je nakon pomnog razmatranja argumenata obje strane, odbacio tužbu i dao za pravo tuženim listovima da nijesu oklevetali Srpsku crkvu i njenog patrijarha, nego da su istinito prikazali odgovornost SPC za masovna stradanja stanovništva u BiH i genocidnu politiku „etničkog čišćenja“.

O kakvim su masovnim zločinima pisale francuske novine? Najdrastičniji među njima dogodio se u aprilu 1992. godine, kada se na područje Foče obrušila agresija iz Srbije i

je SPC vladika Atanasije Jevtić i to tako ‘dobro’ da se suđenje završilo **sudskom osudom SPC**. Ne, kazao je sudija, fakta su fakta, a francuska se istina ne može učutkati“ (Đorđević, 2010: 129; istaknuo – D. L).

Autor ima na umu činjenicu da je patrijarh SPC Pavle u avgustu 1994. pohodio Republiku Srpsku. Bila mu je to prilika da obodri bosanske Srbe da eventualno ne dođu k sebi i, nedajbože, prihvate mirovni sporazum Kontakt grupe, što bi bilo ravno „izdaji nacionalnih interesa“. Osjećajući se na etnički očišćenim teritorijama kao svoj na svome, u svojim besjedama patrijarh lamentira o srpskim žrtvama i „genocidu nad Srbima“. Nije propustio da posjeti Pale, gdje je 14. avgusta blagosiljao zaslužnike za srpsku stvar Radovana Karadžića i Ratka Mladića, zaklinjući ih da održe „jedinstvo sa Srbijom“ i odupru se antisrpskim mirovnim planovima.

Mali biser beščašća predstavlja patrijarhova posjeta „Srbiju“ (prethodno očišćenoj Foči od nesrpskog stanovništva), gdje na tom bogougodnom mjestu otvara ni više ni manje negoli „Duhovnu akademiju ‘Vasilije Ostroški’“, u kojoj će SPC vaspitavati mlade bogoslove u hrišćanskom duhu ljubavi i milosrđa. Nije izostao ni blagorodni Amfilohije, uveličao je svečanost čestitajući osnivačima „Duhovne akademije“ da su „stvorili najdivniju srpsku zemlju. Republiku Srpsku, koja je svjetionik i Pijemont danas cjelokupnog srpstva“ (Tomanić, 2001: 183).

Jugoslavije. Evidentirano je da je u toj vojnoj operaciji ubijeno ili stradalo 2.704 stanovnika, gotovo cjelokupno muslimansko i hrvatsko stanovništvo je protjerano, srušene su sve džamije, uz masakre, pljačke i silovanja. Listovi nijesu propustili istaknuti kako je takvim brutalnim etničkim čišćenjem nastavljena četnička zločinačka politika iz Drugoga svjetskog rata, kada su na tom istom podrinjskom području izvršeni masovni zločini istrebljivanja muslimanskog stanovništva (preko 45.000 ljudi u cijeloj BiH), rušenja katoličkih crkava i džamija, spaljivanja i pljačkanja stotina sela.

Za sve ove nove masovne zločine, uključujući i zločin genocida u Srebrenici (1995), utvrđena je, dakle, barem suodgovornost Srpske pravoslavne crkve, unutar koje je veoma istaknuto mjesto zauzimao mitropolit Amfilohije. Osuđeni su mnogi neposredni izvršioци zločina, ali ne i crkveni prvaci kao ratni ideolozi i nosioci politike „etničkog čišćenja“.

S takvim duhovnim pastirima i nacionalnim prvacima, katastrofa „najdivnije srpske zemlje“ bila je neizbježna.

Sve je to veoma dobro znao Đukanović, a ipak je bio prinuđen da upravo takvom tipu političara i takvoj vojujućoj crkvi povremeno čini ogromne ustupke, prisiljen da ne preza ni pred najsumnjivijim kompromisima.

Jedan primjer zaslužuje da se izdvoji.

U obnovljeno nezavisnoj Crnoj Gori, nakon maja 2006, u odnosu crnogorskih vlasti i SPC bilo je dirljivih svjedočanstava njihova međusobnog uvažavanja i razumijevanja.

Veoma upečatljiv primjer, koji osvjetljava položaj Mitropolije crnogorsko-primorske u Crnoj Gori u tom razdoblju nudi nam se u prikazu novinara biroa Radija Slobodna Evropa u Podgorici, Dimitrija Jovićevića, u člancima „Vaskrsla ljubav SPC i crnogorske države“ (3. oktobra 2013) i „Gubi li Crnogorska crkva podršku države?“ (8. oktobra).

Evo o čemu je riječ.

Oktober 2013, Podgorica. Mitropolit Amfilohije održava konferenciju za novinare o osveštenju Hrama Hristovog vaskrsenja SPC u glavnom gradu, u sklopu proslave 1700 godina Milanskog edikta (313–2013). O značaju koji je crnogorska država pridavala proslavi svjedoči činjenica da su u počasni odbor proslave ušli poglavar crnogorske države Filip Vujanović, ministar vanjskih poslova Lukšić i još nekoliko ministara.

Novinar bilježi da „posebno upada u oči“ da je veliki događaj najavljivala TV Crne Gore u svojim „udarnim terminima“, što je bilo veoma znakovito budući da je prethodno „Mitropolija Crnogorsko-primorska dugo godina novinarima državne medijske kuće zabranjivala da izvještavaju sa njenih skupova.“

Crkveni velikodostojnik je obavijestio javnost da će proslavi prisustvovati „najviši pravoslavni velikodostojnici iz čitavog svijeta“, uz „učešće u svečanosti državnih zvaničnika Crne Gore“.

„Što se tiče predsjednika Crne Gore gospodina Vujanovića, on će biti prisutan. Biće i prijem sa njegove strane ovih naših gostiju, a takođe i premijer Đukanović je predviđen da priredi prijem za te goste“, naveo je mitropolit.

Mitropolit Amfilohije potvrdio je da su gradnju pravoslavnog hrama u Podgorici pomogle državne institucije Crne Gore: „Mi ovdje imamo dokument iz kog se vidi da je *Vlada priložila milion i 325.000* i mi smo zaista blagodarni tome. I sada je Vlada pritekla u pomoć na svoj način i ne samo osnivanjem počasnog odbora. Isto tako i gradonačelnik Miomir Mugoša“, rekao je Mitropolit.

Sedmog oktobra održana je svečanost. Na fotografiji u novinama vidimo tronutoga predsjednika građanske sekularne Crne Gore, Filipa Vujanovića, u srdačnom zagrljaju sa sveštenikom SPC.

Dok je tako materijalno izdašno i politički otvoreno podržala svoju staru saveznicu SPC u povodu osveštanja Sabornog hrama SPC, dotle je vlast „na ceremoniju Crnogorske crkve, koja je

dan ranije na Cetinju postavila kamen temeljac za svoj hram Ivana Crnojevića, uputila ne tako zvučne državne i partijske izaslanike.“ Da i ne govorimo o ogromnoj nesrazmjeri koja se iskazivala u činjenici da je CPC tada „uživala“ godišnju finansijsku podršku od 4.000 eura.

I sam se premijer Đukanović odlučio distancirati spram CPC, premda se činilo da je prethodnih godina bio sklon tome da podrži i Crnogorsku crkvu. Nakon što je u Podgorici primio najviše pravoslavne velikodostojnike vaseljene, otputovao je u Bar odakle je predstavnicima Crnogorske crkve i njenim vjernicima poručio:

„Umjesto kritike državi, umjesto kritike svi predstavnici drugih crkava u Crnoj Gori ja mislim da treba da pokažu istrajnost, mudrost, čvrstinu opredjeljenja da budu sigurni da će to biti jedna duga bitka za ostvarenje onoga što je njihov cilj. Ja i dalje mislim da država ne treba da arbitrira na tu temu, da treba da garantuje slobodu vjeroispovjesti.“

Odgovorio mu je mitropolit CPC Mihajlo: „Neka vide crnogorski velikodostojnici sa kime će oni, sa SPC i Srbijom ili sa CPC i Crnom Gorom.“

Oglasio se i agilni potpredsjednik Savjeta Mitropolije CPC Stevo Vučinić, koji je uzvratilo:

„Ukoliko se vlada proglašava nenadležnom po ovom pitanju to je nama jasna poruka da nije suverena... Očigledno je da su Crnogorci i svi njihovi nacionalni i državni interesi – crkva, jezik i kulturna baština predmet najobičnije političke trgovine zato što nemaju političku zaštitu...“

Prikljanjanje crnogorskih vlasti SPC Vučinić ocjenjuje opasnom politikom, sa zastrašujućim posljedicama. Takva je „politička Vlade Crne Gore u ovih posljednjih sedam godina, od 2006. godine u stvari poništila domoljublje kod svih Crnogoraca. Nije za očekivati da SPC, čija je ideja i čiji su svi ciljevi i moći upereni protiv interesa crnogorske države i nacije, radi u korist

ove vlasti. *Ova vlast će da plati krvavu cijenu jednog dana, a mi ćemo se ponovo naći kao što je bilo 90-tih sa osnaženom velikosrpskom opozicijom.*“

Reagovala je kritički i Matica crnogorska, saopštenjem u kojem upozorava da „reprezentativno učešće države u proslavi jedne religijske ustanove u multikonfesionalnoj Crnoj Gori, u kojoj su Ustavom vjerske zajednice odvojene od države, može se tumačiti i kao povratak na ideju iz devedesetih da se uvede državna religija.“

Oglasio se i Matičin novoizabrani čelni čovjek Dragan Radulović. Ocijenio je da otopljanje odnosa na relaciji crnogorska država – Srpska pravoslavna crkva znači „nastavak zagrljaja uspostavljenog još 1991, kada je država dozvolila Crkvi da postane vodeći zemljoposjednik i feudalac.“ Došlo je do ponovne simbioze države i Crkve u Crnoj Gori, što Radulović objašnjava „nastojanjem crnogorskih vlasti da podilaženjem Srpskoj pravoslavnoj crkvi ostvare političke interese, kako su to činili početkom 90-ih.“ Budući da crnogorske vlasti nemaju „jasno definisane vrijednosti ka kojima kreću“, „put u Evropu nakon početnog entuzijazma zapada u probleme jer se mora ozbiljnije raditi. Onda je sasvim logično da se vrate svom najmilijem ideologu, a to je SPC... naša vlast se vrlo brzo umori od izgradnje građanskog društva.“ Radulović zaključuje: „SPC je snažan politički subjekt. Ona nije partija ali je glavni ideolog, snažan je politički subjekt i to je naša vlast shvatila kao jednu dobru priliku, kao promociju. *Očekuju neke političke poene ali mislim da ih neće dobiti jer u toj igri dobitnik je uvijek taj mudriji igrač a to nije naša vlast.*“

Ovim lucidnim upozorenjima, s ublaženom depersonalizovanom retorikom, o „mudrijem igraču“, mudrijem od „naše vlasti“, bilo je suđeno da se u potpunosti pokažu istinitim kada se „naša vlast“ najzad usudila izravno konfrontirati s „mudrijim

igračem“ donošenjem Zakona o vjerskim zajednicama 2019. Završilo je na parlamentarnim izborima 2020, porazom „naše vlasti“. Zamijenimo izraze pa u „mudrijem igraču“ prepoznajmo lik Amfilohijev, a u „našoj vlasti“ Đukanovićev.

Decenijama je državni poglavar Crne Gore veoma promišljeno povlačio niz strateških političkih poteza, kada god je ocijenio da su mogući s obzirom na odnose snaga i interesne konstelacije u zemlji, okruženju i međunarodnoj zajednici (1997 – razlaz s Miloševićem: 1999 – desolidariziranje sa Miloševićevom okupacijom Kosova; 2003 – pretvaranje kvazifederativne Jugoslavije u konfederaciju; 2006 – suverena država; 2008 – priznanje Kosova kao države; 2017 – uključivanje Crne Gore u NATO).⁴¹

Svaki od tih poteza bio je iznimno riskantan, na rubu realno mogućega, a svaki je bio uspješno proveden, bez unutarnjih oružanih sukoba i strane intervencije.

Sudbina Đukanovićevog posljednjeg državnog velikog poteza, pokušaja zakonskog obuzdavanja SPC, pokazuje nam zašto je prosuđivao da je taj potez veoma riskantno povući, zašto je decenijama odugovlačio s njime. Iz prethodnoga izlaganja slijedi da je bio svjestan da mora nadasve strpljivo okolišnim putem najprije ojačati svoju poziciju i državni subjektivitet Crne Gore, da bi se u pogodnom trenutku napokon i direktno suočio sa svojim krajnje opasnim političkim protivnikom. Strateška logika prethodnih odlučujućih državničkih poteza, kao faza u zaokruživanju projekta crnogorske državne suverenosti, navela ga je na procjenu da je krajem 2019. bilo pravo vrijeme da povuče i ovaj predugo odgađan potez za obuzdavanje moći i uticaja mitropolita Amfilohija u crnogorskoj

⁴¹ Tom se nizu može dodati i pridruživanje Crne Gore međunarodnim sankcijama protiv Rusije 2014, zbog krimske krize. Sankcije su uvele sljedeće države: SAD, EU, Kanada, Norveška, Albanija, Švajcarska, Moldavija, Novi Zeland, Australija, Ukrajina.

državi i društvu. Povjerovao je da je tajming znalački odabrao, da se ni SPC u cjelini, ni njezini sponzori u Srbiji i Rusiji neće, niti mogu, tome uspješno suprotstaviti.

Analitičari procjenjuju da Đukanović donošenjem Zakona nije valjano prosudio svoje izgleda da kao pobjednik izađe iz nametnutog mu dugogodišnjeg dvovlašća. Na parlamentarnim izborima 2020. političar Amfilohije uzvratio je udarac, uspio je okupiti sve političke grupacije s jednim jedinim zajedničkim političkim ciljem rušenja depesovskog režima i detronizacije samog Đukanovića.

Takođe se čini očiglednim da je Đukanović potcijenio snažno kolektivno osjećanje građana Crne Gore, koje je Amfilohije u predizbornoj kampanji znalački podgrijavao do usijanja, da se najzad pružaju realni izgledi za demokratski iskorak da se s njihovog vrata skine nepodnošljivi jaram privatizovane vlasti, koja je godinama uvijek iznova u ime državnosti odgađala pluralističku demokratiju za neka bolja vremena.

10. Cuius regio, eius ecclesiae: jedna država, dvije pravoslavne crkve?

Prosudjujući Beškerovu tezu da Zakonom o vjerskim zajednicama Crna Gora nastoji „dovršiti konstrukciju nacionalne države, po vjekovnoj tradiciji pravoslavne, nacionalnom pravoslavnom crkvom, kao i u svim većinom pravoslavnim državama“, ocijenio sam je dvojbenom. Autor je pritom imao u vidu i to da je Milo Đukanović doista iznosio ideju o „formiranju jedinstvene pravoslavne crkve u Crnoj Gori“. Što se te ideje tiče, ne odveć promišljene i smislene, mogao se steći dojam da je htio formirati neku „državnu crkvu“ (kao u vrijeme kraljevine Crne Gore). Po mom sudu, smisao te izjave, nekoliko put ponovljene i nikad obrazložene, bio je prigodno polemički, kao njegovo lično oštro upozorenje da neće dopustiti Srpskoj crkvi

(čitaj: Amfilohiju) da se nametne kao „državna crkva“ u Crnoj Gori.

Premda nesporna s čisto teorijskog apstraktnog stanovišta, teza da je uspostavljanje nacionalne pravoslavne crkve i logičan i nužan politički potez zaokruživanja crnogorske države (kao u većinski pravoslavnim zemljama), u crnogorskom je konkretnom kontekstu dvostruko upitna.

Prvo, sporna je teza da je Srpska pravoslavna crkva u Crnoj Gori „agentura tuđe države“, odnosno da „Milo Đukanović... ne griješi kad Srpsku pravoslavnu crkvu u Crnoj Gori vidi kao političkog protivnika te, štoviše, neprijatelja crnogorske nacionalne države“. Uz dodatnu napomenu da Srpsku pravoslavnu crkvu Crnoj Gori karakteriše „naglašena iredentistička nota.“ Ako konkretiziramo tu tezu i primijenimo je na mitropolita Amfilohija i njegovu „Pravoslavnu crkvu u Crnoj Gori“, već smo zapazili da ta crkva nema iredentističke nego mnogo ambicioznije hegemonističke aspiracije da svoju crkvenu i društvenu moć spoji s političkom vlašću i oblikuje nacionalnu državu po svojem projektu. Amfilohije je u tom naumu uspostavio ne samo državu iznad države, nego i „crkvu u crkvi“, ne priznajući sebi nadređenu vlast ni u državi Crnoj Gori, ni u SPC, ni u Republici Srbiji. Bila je to potpuno personalizovana crkvena i politička pozicija, koja je svoje postojanje dugovala samo i isključivo „arhiepiskopu cetinjskom“. Takva crkva nije bila tuđa crkva tuđe države, nego njegova crkva njegove države, crkva crnogorskih Srba-vjernika.

Drugo, već sam istaknuo sasvim jedinstvenu viševjekovnu tradiciju pravoslavne crkve u crnogorskom obliku „teokratsko-republikanske“ vladavine. Kada se na taj oblik primijeni pravilo „čija je država, njegova je religija“, pokazuje se da ta odredba ne važi u uobičajenom smislu, jer su u tom predrđavnom crnogorskom obliku vladavine sami građani-vjernici na svojem opštem zboru vjekovima birali svoje vladike. U duhu te tradicije

obnovljena je 1993. godine Crnogorska pravoslavna crkva. U duhu te tradicije takva crkva ne može dakle biti državna, ona je vjerska zajednica samih građana, eminentno demokratska institucija. U apsolutističkoj istorijskoj fazi izgradnje crnogorske države, stoga je morala biti bitno oslabljena i politički instrumentalizovana, autokratski svedena na sekundarnu poziciju u službi države. Za razliku od izgradnje srpske države u XIX vijeku, gdje je problem bio kako turske podanike uzdići do političkog subjektiviteta i demokratije, u crnogorskom se slučaju država morala graditi protiv demokratije, preobražajem samosvjernih i neobuzdanih građana-ratnika u podložne civile-podanike, dakle u državljane.⁴²

⁴² O nečuvenoj političkoj samostalnosti i gordoj samosvijesti crnogorsko-ga demokratskog opšteg zbora, impresivno svjedoči njegovo odbijanje da se povinuje pritisku Svetoga sinoda Ruske pravoslavne crkve i samog ruskog cara da smjene vladiku Petra I, koga su optužili da je stupio „u veze s neprijateljem svoje zemlje“. Čime se „ogriješio prema svojoj domovini, te da zbog toga više nije dostojan da bude mitropolit. Crnogorskom narodu je zatim preporučeno da izabere drugog mitropolita i da ga pošalje na posvećenje u Petrograd.“ Car je čak početkom 1804. godine poslao specijalnog izaslanika da „uhapsi crnogorskog mitropolita i uputi ga u zatočeništvo u Sibir“. Zbor se odupro „preporuci“ i odbranio svojeg prvaka, poručujući „ruskom Sinodu da on ne može odlučivati o izboru crnogorskog mitropolita“ (Andrijašević/Rastoder, 2006: 155–156). Đilas bilježi: „Ruski Sv. Sinod je 1803. godine razaslao po Crnoj Gori gramatu protiv vladike Petra. Crnogorski skup je morao da brani svojeg starješinu i otpisao je Caru Aleksandru da ovaj nije ‘nigda bio pod zapovedi ruskog sinoda, nego samo pod pokroviteljstvom V. I. Veličanstva, i to pod moralnim’“ (v. Đilas, 2013: 161).

Što nijesu mogli imperator i moćna crkva „majčice Rusije“, učiniće crnogorski vladika Petar II na početku apsolutističke faze izgradnje nacionalne države (kao što sam ranije obrazložio). Crnogorci su se oduprli ruskom imperijalnom nalogu, ali su se pokorili svom vladiki i gospodaru. Da paradoks bude potpun: uz direktnu pomoć ruskog imperija Njegoš formira nove organe i aparat centralizovane državne vlasti.

Da uprkos svemu tradicionalni crnogorski republikanski ethos i duh nepokoravanja (koji, po Tocquevilleu, definiše aristokratiju) nije zamro ni u današnjim vremenima, vidimo upravo po toj istorijskoj inicijativi crnogorskih građana, u mračnim bespućima 90-ih godina prošlog vijeka, da obnove svoju Crnogorsku pravoslavnu crkvu. Koji je državna vlast, ponovimo, odbijala čak i da prizna i registruje, sve do 2000. godine.

Utoliko je upravo demokratija ili politička samosvijest crnogorskih građana uslov mogućnosti postojanja Crnogorske pravoslavne crkve. Samo se dugogodišnjim suzbijanjem i omalovažavanjem demokratskog potencijala crnogorskih građana može objasniti marginalni društveni položaj i uticaj njihove pravoslavne crkve.

Otuda je afirmacija Crnogorske pravoslavne crkve, kao narodske vjerske zajednice, kategorički imperativ održanja crnogorske države, njezinog razvijanja kao demokratske državnacije.

Jedno istorijsko razdoblje nesumnjivo završava direktnim dolaskom mitropolita Amfilohija na političku vlast u Crnoj Gori, a osobito njegovim odlaskom s političke scene. Situacija je doista paradoksalna. Taman kad je na kompetitivnim i slobodnim parlamentarnim izborima preuzela operativno kormilo izvršne vlasti, kao najstariji i najmoćniji koalicijski partner, SPC je u Crnoj Gori istovremeno i izgubila tu vlast jer je njen Lord protektor Amfilohije Barutanski (v. *Banket u Blitvi*) višom silom sišao s javne scene. Ko vodi sadašnju koalicijsku vladu? Koga sluša Krivokapić, koga je upravo Amfilohije nametnuo za predsjednika vlade? Bez Amfilohija i njegove „Pravoslavne crkve u Crnoj Gori“, eparhije u Crnoj Gori ponovo se podređuju centralizovanoj hijerarhiji i više nijesu samostalan politički akter. Da je mitropolit Amfilohije poživio, danas bi bio u situaciji da sklopi temeljni ugovor između svoje Pravoslavne crkve i svoje Vlade Crne Gore, koji je uzalud pokušao da sklopi još 2012, kao što

smo vidjeli. Ne bi ga niko u tome mogao spriječiti, ni u Crnoj Gori ni u Srbiji, jer bi zapravo *sklopio ugovor sa samim sobom*, kojim bi sebe i pravno ustoličio u arhiepiskopa cetinjskog, priznao kontinuitet postojanja srpske crkve u Crnoj Gori još od vremena sv. Save, da o crkvenoj imovini nad crnogorskim svetilištima i ne govorimo. Sada kad ga više nema, vidimo kako novi patrijarh Porfirije preuzima uzde svoje ruke. Najprije, Sveti arhijerejski sinod SPC nije u cjelosti prihvatio nacrt Temeljnog ugovora SPC sa Crnom Gorom, koji je pripremio ministar pravde Vlade Crne Gore Vladimir Leposavić, u saradnji s Episkopskim savjetom u Crnoj Gori na čelu s administratorom Mitropolije crnogorsko-primorske Joanikijem. Nacrt je Sinodu predstavljen 11. marta 2021. Prema pisanju Nenada Zečevića, u tekstu „Beogradska patrijaršija dorađivala Temeljni ugovor SPC sa Crnom Gorom“ (*Pobjeda*, 17. 04. 2021), vrh SPC imao je ozbiljne rezerve prema pojedinim odredbama u nacrtu sporazuma. Te je rezerve obrazložio, kako je objavio portal Vidovdan, istoričar Aleksandar Raković. Govoreći u ime vrha SPC, istoričar je nacrtu zamjerio zbog „kovanice“ Pravoslavna crkva u Crnoj Gori, koja je „četiri-pet puta više upotrijebljena od imena Srpska pravoslavna crkva“. Sinod je time izrazio nezadovoljstvo davnašnjom odlukom Svetog arhijerejskog sabora Srpske pravoslavne crkve iz 2006. godine kojom je uvažen Amfilohijev prijedlog o prilagođavanju imena SPC u Crnoj Gori u skladu s novom situacijom obnovljene crnogorske državne suverenosti. Odlukom je formirana Pravoslavna crkva u Crnoj Gori, odnosno Episkopski savjet, a Amfilohiju dodijeljena titula „arhiepiskopa cetinjskog“. Takva odluka više nije punovažna, jer je važila samo za Amfilohija.

Objašnjavajući da je takva odluka izazvale zabune i da nije postigla željeni učinak, istoričar ocjenjuje: „Trebalo bi da Sveti arhijerejski sinod utvrdi da, kada je reč o Temeljnog ugovoru, ime eparhija u Crnoj Gori može biti samo Srpska pravoslavna

crkva u Crnoj Gori, da se iz upotrebe nadalje isključi zbunjujuća kovanica Pravoslavna crkva u Crnoj Gori i da se počasna arhiepiskopska titula veže personalno samo za mitropolita Amfilohija a ne za naredne mitropolite crnogorsko-primorske.“

Quod licet Iovi, non licet bovi! Što je (bilo) dopušteno Amfilohiju, nije dopušteno Joanikiju (Krivokapiću). Krivokapićevo insistiranje na poštovanju Amfilohijeve baštine ocjenjuje se neprihvatljivim, a on sam karakteriše kao „politički teret“ za srpstvo i „crnogorski separatist“.

Vrh SPC dakle „prečišćava“ nacrt ugovora, koji je zapravo Amfilohijev, i dokida dotadašnji povlašteni položaj eparhija SPC u Crnoj Gori. Štoviše, potpuno suprotno Amfilohijevom naumu da SPC u Crnoj Gori pozicionira kao autonomnu pravoslavnu crkvu u državi Crnoj Gori, sada bi Temeljni ugovor trebalo da sklopi Patrijarh SPC Porfirije, s jedne, i Vlada Crne Gore, s druge strane. Uza sve pravne poteškoće koje takvo rješenje podrazumijeva, time se *SPC i definitivno deklariše kao strana crkva u Crnoj Gori*. Potpiše li Vlada Crne Gore takav ugovor, time gubi politički kapital koji joj je Amfilohije izbio, postaje zavisan i podređen partner a ne autonoman politički subjekt, te dovodi u pitanje spoljnu suverenost države Crne Gore.⁴³

⁴³ Sudeći prema posljednjim informacijama, izgleda da Amfilohijev duh prkosne samostalnosti prema vrhu SPC ipak još nije iščilio iz njegove Pravoslavne crkve. O tome svjedoče posljednje izjave episkopa budimljansko-niškičke eparhije i administratora Mitropolije crnogorsko-primorske Joanikija (Mićovića) i njegovog Episkopskog savjeta, kojima se neuvijeno odbija slijepa poslušnost prema novom Patrijarhu SPC, Porfiriju. Napose je zanimljivo da Patrijarh odugovlači s postavljanjem novog mitropolita SPC u Crnoj Gori i da želi prethodno sklopiti temeljni ugovor s crnogorskom vladom, nasuprot čemu Joanikije i premijer Krivokapić zastupaju stanovište da najprije treba izabrati novog poglavara mitropolije crnogorsko-primorske, pa tek nakon toga sklopiti ugovor Srpske crkve s Vladom Crne Gore. Uspiju li Joanikije i Krivokapić u svom

Odbacivanjem Amfilohijeve baštine nastupa nova situacija, neopozivo se poništava izborni politički potencijal crnogorskog srpstva koji je pokojni mitropolit decenijama zago-varao i razvijao. Veoma inteligentno i lukavo neumorno je gra-dio kult crnogorskog srpstva kao elitno aristokratsko identitet-sko određenje, apsolutno superiorno kako pučkom crnogorstvu tako i uskom srbijanstvu. Će Vladika Rade stade, tu Vladika Amfilohije produži⁴⁴: baš poput velike dinastije Petrovića, gra-dio je „zamišljenu naciju“ gordih vitezova i koljenovića, dosto-jnih potomaka kultnog Miloša Obilića. S njime kao prototipom. U tome je mogao biti uspješan samo utoliko ukoliko je doista štrčao svojim duhovnim stasom daleko iznad nivoa svoje duhovničke braće u vrhu SPC. U tom je pogledu nezamjenjiv.⁴⁵

naumu, što je veoma neizvjesno i malo vjerovatno, tada možda ostaje otvoreno pitanje ko će sa strane Srpske crkve biti ugovorni partner crnogorskih vlasti.

⁴⁴ Dijelom istim smjerom, dijelom suprotnim, kao „ideolozi srpske nacije“ (Popović, 1976: 123). Zajedničko im je srpstvo kao nacionalna ideja i „kosov-ski kult“ Obilića, ali dok je Njegoš „gorio nacionalnom idejom“ i kao crnogor-skom, i kao srpskom, i kao južnoslovenskom, u grandioznoj romantičarskoj sintezi, Amfilohije razbija njegoševsku sintezu i srpstvo postulira negativno, kao antičnogorstvo i antijugoslavenstvo.

⁴⁵ Neka o tome posvjedoči laudacija velikom autoru, teološkom misliocu Amfilohiju, na svečanom predavljanju njegovih „Izabranih djela“ (30 naslova u 36 knjiga), koja je održana 16. maja 2019. godine, u crkvi Svetog Save u Be-ogradu. U nadahnutom istupu, episkop Porfirije govorio je o Amfilohiju kao svojem duhovnom učitelju. „Svako ko otvori bilo koju stranicu neke od ovih knjiga“, rekao je, „čuće glas mitropolita Amfilohija. Ali će, iza njegovog glasa, još gromoglasnije čuti reč Božju, reč Hristovu.“ Porfirije ističe da riječi mitropo-lita Amfilohija „nisu proistekle iz intelektualnih promišljanja, gimnastika i akro-bacija, nego pre svega iz njegove žive, plamene, ognjene vere“. Upravo je u tom nad-umnom smislu, Amfilohije „duhovni gorostas“. Štoviše, autentični jevan-đelist, čije su knjige „produženo Jevanđelje gospoda našeg Isusa Hrista“ (navodi prema: Ivan Čolović, „Amfilohije u 36 knjiga“, *Peščanik*, 14. 06. 2019).

Crnogorsko srpstvo bez njega nužno će stagnirati, a elitističke će se identitetske ambicije svesti na pravu mjeru, gordi će plemići morati sići s neba svoje uzvišenosti i postati obični politički građani, kao i zemaljski Crnogorci. Ne prihvate li da odustanu od svojih zabluda, od srpstva kao iskoraka u imaginarnu transcendenciju, čeka ih huda sudbina da se pretvore u strance u sopstvenoj državi, u puke Srbe u Crnoj Gori. Hegelovim riječima: Hudobe nesta, ostadoše hudi!

11. Prema raspletu crkvenoga pravoslavnog čvora

Htio bih izložiti još neke elemente za razmišljanje o mogućnostima spoznajnoga i političkog rasplitanja zamršenog problemskog čvora kojim smo ovdje zaokupljeni. Izložiću ih u obliku pitanja na odgovore, na kritičkom spoznajnom putu od izvjesnosti do istine.

A) Ne smijemo izbjeći a da se ne zapitamo o mogućem smislu početno navedene izjave patrijarha Irineja da je položaj SPC u Crnoj Gori gori nego u doba Osmanlija, a da je položaj Srba u Crnoj Gori teži nego u NDH.

Predsjednik Crne Gore Đukanović je uzvratio da očekuje od Irineja da demantuje izjavu o položaju Srba u Crnoj Gori. Rekao je: „Moj jedini komentar mogao bi biti da *niko normalan tako nešto ne može ni pomisliti, a kamoli izgovoriti*. Očekujem da to patrijarh demantuje.“

Patrijarh SPC je odgovorio da će to učiniti ako dobije garanciju za očuvanje vlasništva nad imovinom koju Srpska crkva kontroliše u Crnoj Gori.

Istoričar Milivoj Bešlin, u članku „Srpska crkva je generator nestabilnosti u Crnoj Gori“ (*Pobjeda*, 15. 10. 2018), ponudio je objašnjenje patrijarhova ponašanja: „Time je priznao da samo vrši pritisak na Crnu Goru, da podiže ulog, da nije bitna sudbina Srba u Crnoj Gori, a očito, pošto ih profaniše, nijesu mu bitne ni

srpske žrtve u NDH, nego prevashodno brine o materijalnim dobrima i spreman je da svojim poganim izjavama trguje za imovinsko pitanje.“

Patrijarhova izjava brutalna je provokacija, analitički relevantna samo kao simptom, iskazan „poganim jezikom“, nekog kolektivnog osjećaja duboke nelagode Srba u Crnoj Gori, nekog osjećaja poniženja i uskraćenosti, frustracije koja je njima gora i teža čak i od fizičkoga ustaškog terora. U blažim formulacijama, takvu ocjenu, vidjesmo, izlažu i međunarodni eksperti u vidu „uglednog IFIMESA“ kao nespornu istinu, kao opštepoznatu činjenicu. Optužbe su toliko neutemeljene da je crnogorski intelektualac i univerzitetski profesor s punim pravom mogao uzvratiti: „Koje to pravo nemaju Srbi (koji toliko insistiraju na svojoj ugroženosti) koje ja kao Crnogorac imam? Za to moje ekskluzivno pravo ne znam. Da znam, uvjeravam ih da bih se borio da mi to pravo bude uskraćeno, dok ne bude i njima dato“ (Vujošević, 2020: 622).

Meni se čini da simptom srpske ugroženosti upućuje ne na uskraćivanje prava, jer o tome nema ni govora⁴⁶, nego na

⁴⁶ Iz *Dossiera o Amfilohiju* izdvajam karakterističan primjer instrumentalizacije prava Srba u Crnoj Gori u politikantske svrhe. Početkom septembra 2004. godine grupa nastavnika i učenika nikšićke gimnazije „Stojan Cerović“, uz podršku prosrpskih partija i samog Amfilohija, stupila je u protestni štrajk da bi se suprotstavila „ukidanju srpskog jezika u crnogorskim školama“. Bila je to pobuna protiv odluke Ministarstva prosvjete Crne Gore, nakon zakonom predviđene procedure, da se nastavni predmet „srpski jezik i književnost“ preimenuje u „maternji jezik i književnost“, s tim da maternji jezik može da bude crnogorski, srpski, bošnjački ili hrvatski. Danima su štrajkači i njihovi pomagači u prosrpskim medijima „slali brojne teške uvrede i prijetnje na adresu školskih vlasti i Crnogoraca, osnivali odbore za zaštitu srpskog jezika, žalili se međunarodnim institucijama.“ Podržao ih je mitropolit Amfilohije, dovodeći u pitanje pravo Crnogoraca da sopstveni jezik u svojoj državi nazovu nacionalnim imenom: „Uzmete dijalekte, ili izgovor nekog slova u tom

dublju vrstu kolektivne frustracije srpskog korpusa u Crnoj Gori. Koliko mogu dijagnosticirati, može biti riječ samo o neuralgičnome kosovskom sindromu, o „vjerolomnoj izdaji“ crnogorskih vlasti koje su priznale nezavisnost Kosova od Srbije.

Kada su se crnogorski građani većinski na referendumu izjasnili za nezavisnu Crnu Goru, iste je večeri 21. maja 2006, na velikome slavljeničkom mitingu u Podgorici premijer Đukanović čestitao Srbiji da je na ovaj način i ona stekla svoju nacionalnu državu. Drugim riječima, kad se Crna Gora odvojila od Srbije, Srbija se sastala sama sa sobom kao država. Hoće reći, Crna Gora je Srbiji učinila istorijsku uslugu.

Ima li pravo? Zašto bi Srbiji uopšte bila potrebna takva usluga? Zar nije mogla da se i bez toga konstituiše kao nezavisna nacionalna država? Ako je mogla i niko je u tome nije sprječavao, zašto to nije i učinila? Odavno na to pitanje odgovoram: zato što bi konstituisanje srpske države značilo odustajanja od ideje srpskog imperija („Dušanovog carstva“). Isticao sam da je glavni politički problem Srbije u tome što je preslaba da

dijalektu u jeziku, i na tome insistirate, a ako vas u tom naumu podrži još i Ministarstvo prosvjete, pa onda i vlast, onda tvoja glupost postaje zakon i pravilo života. Odnosno, to postaje malj kojim se razbijaju glave nikšićkih profesora srpskog jezika i teško tome ko se usprotivi jednom takvom malju“. Odgovorio mu je ministar prosvjete Slobodan Backović: „Izjava Rista Radovića jedna je u nizu kojom potvrđuje istrajnost u klerikalizaciji javnog života, širenju netolerantnosti i mržnje i demonizaciji svake aktivnosti koja bi, po njegovom zapažanju, mogla da ugrozi dogmatizam na kojem već više od decenije gradi djelovanje u Crnoj Gori“. Tom je prilikom Dukljanska akademija nauka i umjetnosti izdala veoma britko saopštenje u kojem je optužila Amfilohija da je za njega „država njegov logistički servis, koji mu obezbjeđuje nesmetanu restauraciju teokratske Crne Gore, gdje bi Vlada i sve državne institucije njemu polagale račune o uspješnom posrbljanju Crnogoraca, crnogorske teritorije, kulture i prosvjete.“

bude imperij, a prejak da bi bila država (među državama); kao što je u Jugoslaviji bila prejak da bude republika jednaka s drugima, a ipak preslaba da drugima dominira (Lalović, 2000, 2008).

Čestitati Srbiji 2006. na tome da je odustala od svojih aspiracija na tuđe teritorije i tuđe građane, da se ograničila na svoju teritoriju i svoje državljane, značilo je ujedno priznati njenu suverenost na njenj teritoriji i nad njenim državljanima.

Samo dvije godine kasnije, vidjeli smo, Đukanović priznaje odluku Republike Kosovo o njenom izdvajanju iz sastava države Srbije, države koju je prethodno priznao u njenim granicama. Da se takva odluka morala donijeti na nekom referendumu u Crnoj Gori, ne bi imala izgleda da bude izglasana. Predstavnici srpske opozicije upozorili su ga da takvu odluku „nikad neće prihvatiti“, poručivši mu da ide putem bez povratka, da će od sebe i režima otuđiti cjelokupnu srpsku populaciju u Crnoj Gori, kao i srpski korpus u cjelini. Vidjesmo kako je žestoko reagovao Amfilohije.

U literaturi se nagađa o Đukanovićevim motivima da povuče tako opasan politički potez. Pretpostavlja se da je potez bio iznuđen, prije svega od SAD, kao preduslov njegove podrške da se Crna Gora uključi u evroatlantske vojne, ekonomske i političke strukture. Pretpostavlja se i da su potez iznudile same činjenice, da je priznanje bilo samo priznanje realiteta, da Kosovo odavno, a od 1999. godine i definitivno, više ni po čemu nije bilo dio Srbije.

Sve to može biti tačno, ali još ne objašnjava zašto Đukanović toliko rizikuje, zašto dovodi u pitanje svoj osnovni državni zadatak da, postepeno i mudro, mentalno, politički i kulturno integriše srpsku populaciju u svojoj zemlji, da otkloni njena strahovanja da će u suverenoj i demokratskoj Crnoj Gori biti građani drugog reda, vazda sumnjivi da su agentura strane države.

Sve zavisi od geopolitičke procjene da li je priznanje Kosova bilo doista prilog regionalnoj stabilnosti ili ju je, naprotiv, dodatno narušilo. Čini se da je odgovor jednoznačan: naša regija ne može biti iole stabilna ako je Srbija potpuno destabilizovana. Naime, nakon odvajanja Kosova, Srbija ne samo da više nije imperij, nego nije ni država! Pričati o Velikoj Srbiji kad više nema ni male, o velikosrpstvu kad nema ni srbijanstva, zvuči kao čisti cinizam.

Zvuči, ali začudo ipak nije! Prava opasnost za Crnu Goru u njenom priznanju Republike Kosova bila je u tome da je automatski značila povlačenje njenog priznanja Srbije kao države. Pa je samim time i nakon toga Srbija imala uvjerljivu izliku da se vrati svojim imperijalnim opsesijama, koje otada jačaju i prema BiH i prema Crnoj Gori. Kao da poručuje: ako vi ne priznajete nas, ne priznajemo ni mi vas, ako vi ne priznajete naše granice, ne priznajemo ni mi vaše. Kako tada možemo govoriti o bilo kakvoj regionalnoj stabilnosti, ma i pod NATO-vim kišobranom?

Od Đukanovićevih velikih međunarodnih strateških poteza, priznanje nezavisnosti Kosova čini se najdvojblijim. Ako je taj potez ikako mogao izbjeći, morao ga je izbjeći. Nužno je vodio krajnjoj polarizaciji političkog tijela Crne Gore i ugrožavanju njene još uvijek krhke demokratije. Demokratija nije moguća u državi koja od sebe otuđuje znatan dio svojih građana, umjesto da ih integriše, u zajedničkom političkom identitetu koji uvažava razlike i prevladava polarizacijske rascjepe.

Nije Amfilohijeva zasluga da mu je crnogorski državni lider tako homogenizovao njegovu pastvu, isporučio u naručje nove pristaše i dao dodatne snažne motive za njihovu protivcrnogorsku radikalizaciju, u ime zaštite svetinje nad svetinjama, „srpskog Jerusalima“ (Amfilohije).

Kad bih bio sklon teorijama zavjere, u kojima, doduše, uvijek ima i nešto istine (zato ih Franz Neumann naziva „poluispravnim

generalizacijama“), ne bih se mogao othrvati zaključku da se naš duumvirat tim potezom uspješno makijavelistički zavjerio protiv učvršćivanja i razvoja crnogorske pluralističke demokratije.

No, kako takvim teorijama nijesam sklon, koliki god bio udio istine u njima, valja pronaći primjerenije objašnjenje. Uvažimo da nije Đukanovićevo priznanje učinilo Kosovo nezavisnom državom, odavno je Srbija odustala od Kosova, kao i Kosovo od Srbije. Pa kad demonstranti ogorčeno kliču „ne damo Kosovo!“, obmanjuju sebe same i ne vide ono što je očigledno. Nije crn obraz onoga koji priznaje činjenice, nego onoga koji je natjerao Kosovo da se odvoji, jer je propustio sve prilike u nekoliko decenija da Kosovo i Metohiju demokratski integriše u Srbiju kao federativnu političku zajednicu. Ako su prilike propuštene, znači da se takva integracija nije htjela.⁴⁷ Miloševićev pokušaj „integracije“ golom silom, od policijskog terora do masovnog „etničkog čišćenja“ većinskog albanskog stanovništva nije mogao uspjeti, a nakon njega postao je sasvim nezamisliv. Ako je tome tako, ako Srbija ne samo da je realno izgubila Kosovo, nego ga i ne želi „neočišćenoga“ u svom sastavu, zar ne bi sposobnost same Srbije da se suoči s tom gorkom činjenicom trebala voditi njenom stabilizovanju kao male velike države? Teritorijalno manje, ali regionalnim i širim uticajem velike, s obzirom na njene političke, ekonomske i intelektualne potencijale, koji su vazda bili nesporni.

⁴⁷ Valja podsjetiti da je rat Miloševićeva režima protiv svih, započeo i završio na Kosovu. Započeo je 2. jula 1990. godine, kada je „Srbija donijela Zakon kojim se ukidaju Parlament i Vlada Kosova, uvodi policijska uprava nad Pokrajinom (čime je) likvidirana autonomija“ Kosova (Lambrichs, 2007) i uspostavljeno izvanredno stanje. Zbog stalne represije i segregacije albanskog stanovništva, početkom 1998. godine eskaliraju tenzije i sukobi između srpskih policijskih snaga i albanskog pokreta otpora „vojske oslobođenja Kosova“ [*Ushtria Çlirimtare e Kosovës, UCK*].

Umjesto toga, srpska vladajuća politička oligarhija i nacionalističko-klerikalna intelektualna elita bira suprotan put – da bude teritorijalno veća, štoviše velika, a uticajem i ugledom ne samo mala, nego i minorna. U prvome ne može uspjeti, ali u drugome toliko „uspijeva“ da se izlaže najtežim kritičkim ocjenama: „ako postoji zemlja u Europi koja se ne uspijeva uklopiti u njezin liberalni politički poredak, onda je to bez sumnje pravoslavna nacionalistička Srbija“ (s obzirom na „prkosnu moć nacionalizma zasnovanog na religijskom identitetu“) (Hastings, 2003: 163).

Đukanović je, dakle, tačno procijenio da će reakcije iz Srbije na njegov potez priznanja Kosova kao nezavisne države biti samo retorički oštre, ali da se zvanična Srbija zapravo pomirila s neminovnim, samo što to ne smije i ne želi priznati. Ali nije dovoljno uvažio stupanj samozavaravanja mitskom sviješću zadojenih crnogorskih Srba i Srba u Crnoj Gori, koji su tada s njime i emocionalno i politički neopozivo raskinuli sve obaveze na lojalnost.

B) Koji su krupni ustavni, ideološki i politički deficiti uticali na poraz suverenističkog bloka, na jedva zamislivu mogućnost da nadasve šarolika koalicija političkih grupacija, s Amfilohijem na čelu, pobijedi na parlamentarnim izborima?

Bez pretenzije na iscrpnost, zadržaću se na nekoliko njih.

Prvo, na simboličkom planu ustavnog samorazumijevanja crnogorske države deficit je ogroman i potpuno nerazuman. Iz razloga, koji će mi zauvijek ostati nedokučivi, obnovljena nezavisna i suverena država Crna Gora izbacila je iz svog naziva atribut „republika“. Više se ne zove „Republika Crna Gora“, nego samo Crna Gora, čime je samu sebe, ničim izazvana, srozala na puki geografski pojam, kao da je nekakav planinski lanac. Time je bitno oslabljena kolektivna politička samoidentifikacija crnogorskih građana, što i jest osnovna simbolička funkcija ustava.

Drugo, kardinalan politički propust predstavlja neprimjereno ustavno definisanje Crne Gore kao države. Kada beogradski politikolog S. Samardžić zamjera Crnoj Gori da se lažno predstavlja kao država (da je tek „državolika“), da je u njoj „sve novo“ i „bez ikakvog istorijskog utemeljenja“ (vidi *supra*, t. 7), može se u tome naći i dobro naslućivanje. Naime, ima u političkom projektu izgradnje crnogorske suverene države doista jedna ključna novina, koja svjedoči o nečuvenim ambicijama crnogorskih ustavotvoraca. Već smo je naglasili, kada smo upozorili da je Crna Gora ustavno definisana kao građanska, a ne kao nacionalna država crnogorskog naroda, kao što je bila definisana u ustavima iz 1946, 1974. i 1992. (s iznimkom ustava iz 1963. kada je bila određena kao država „radnog naroda“, u sklopu projekta institucionalizacije „društvenog samoupravljanja“). Šta znači ustavna odredba da je država građanska? Ona je smisljena samo u formulaciji da je Crna Gora i nacionalna država crnogorskog naroda i država njenih građanki i građana. Dakle, i nacionalna i građanska. Daleko od toga da crnogorski režim pretjeruje u nekoj „montenegrizaciji“⁴⁸, temeljna ustavna odredba pokazuje da ustav ne poznaje niti priznaje nacionalni karakter crnogorske države. Pa se onda „naša vlast“ stalno čudi da takvu državu ne priznaje i ne poštuje ni SPC! Građanski princip konstitucije zajednice je ili komplementaran nacionalnom principu ili nema nikakvih izgleda u sukobu s njime. Svaka država-nacija (State-Nation) nužno je spoj nacionalnog partikularizma i građanske/demokratske univerzalnosti.

Ne mogu razumjeti pamet ustavotvoraca koji su u tekstu važećeg Ustava (2007) izostavili čak i benignu, nikom spornu,

⁴⁸ Omiljena maloumna doskočica srpske anticrnogorske medijske propagande, sažeto iskazana kao „Crna Gora ne postoji, od 2006. postoji Montenegro“. Besmisleno, ali neodoljivo zvuči da „Crna Gora više ne postoji“. Može i duhovnije, riječima zlatoustoga i ljubeznejšeg Amfilohija: „Montenegro – vražje leglo!“

formulaciju iz prethodnog ustava (1992), gdje se u preambuli isticalo „istorijsko pravo crnogorskog naroda na sopstvenu državu stečeno u vjekovnim borbama za slobodu“. A da i ne govorimo o mnogo određenijem lenjinskom načelu o pravu nacionalnog samoodređenja, koje je bilo ugrađeno kao osnova ustava Narodne Republike Crne Gore (1946).

Uostalom, što uopšte znači ustavna formulacija „Crna Gora je građanska, demokratska... država“? Građanska država pojmovno je istoznačna s demokratskom. Građanska država ili država građana nije ništa drugo do li demokratska država ili država naroda (demos) kao cjeline građana. Da i ne govorimo o pojmovnoj konfuziji, o neznanju da je država politička, a društvo građansko (kao kod Hegela).

Insisitiram na ovoj tački i zbog toga što se već godinama može čuti predsjednika Crne Gore kako se gordi građanskim karakterom Crne Gore kao države, isticanjem da baš time Crna Gora prednjači u cijelom regionu. Ako time želi reći da je demokratskija od drugih, neka tako i kaže, ali neće, jer zna da nije tačno. No on zapravo želi reći nešto drugo, a to je da država Crna Gora nije nacionalna nego multinacionalna, multietnička i multikonfesionalna. A nije ili barem ne bi trebala biti! Budimo precizni: država je nacionalna i demokratska (eventualno: pravna, liberalna...), a društvo je građansko, multietničko i multikonfesionalno. Očigledno je da Đukanović robuje stereotipu da je nacionalno suprotno internacionalnome, premda je riječ o komplementarnim pojmovima. Lenjinov boljševički nacionalizam (pravo malih naroda) trebao bi biti dovoljna pouka, ako u tom pogledu postoji ikakva sumnja.

Treće, time dolazimo do izuzetno važnog ideološkog problema, koji nam objašnjava zašto je u Ustavu Crne Gore izbjegnuta, u preambuli, odredba da je Crna Gora *nacionalna država crnogorskog naroda*. Zar možda nije? Izbjegnuta je, po svemu sudeći, zato što u nas postoji tvrdokorni, duboko ukorijenjeni

stereotip o nacionalizmu kao nečemu negativnome, opakom, iracionalnom, mrzilačkom i anahronom. Takvo je gledište ne samo teorijski pogrešno nego i politički samoubilačko. Pogrešno zato što ne uvažava razlikovanje u pojmu nacionalizma – razliku između demokratskog i liberalnog nacionalizma, s jedne, i konzervativnih oblika šovinističkog, ksenofobičnog i rasističkog nacionalizma, s druge strane. Ako neko „gori nacionalnom idejom“, potpuno posvećen borbi svog naroda za slobodu, za poštovanje i razvijanje njegove kulture, običaja, jezika, tradicije i etičkog kodeksa, tada je po definiciji – nacionalist. U plemenitom smislu riječi. Upravo je takav, po Đilasovu sudu, bio Njegoš: „Njegov nacionalizam je privrženost narodu i jeziku, najtačnije rečeno – borbi i pravu naroda za opstanak i posebnost“ (2013: 398, 168).⁴⁹

Kada Rousseau razmišlja o ustavu za Korziku, on korzičkom narodu savjetuje: „Prvo pravilo koje moramo slijediti je nacionalni karakter. Svaki narod ima, ili bi morao imati, nacionalni karakter, a ako ga nema, trebalo bi početi s time da se on izgradi“ (1993: 119). Zašto Jean-Jacques insisira upravo na nacionalnom karakteru naroda, na tome da narod koji ga nema nije „sposoban za slobodu“? Zato što – tumači u razmatranjima o vladavini u Poljskoj – „danas više nema Francuza, Nijemaca,

⁴⁹ Karakteristično je da Đilas to kaže tek uzgred, kao se boji da će biti pogrešno shvaćen. Pa hita da doda: „Nacionalan, Njegoš nije nacionalist, pogotovo nije to u modernom – buržoaskom smislu“ (398). Nema pravo, razlika između nacionalan i nacionalist ne postoji, osim u buržoaskom (čitaj: liberalističkom) smislu. Čak je i Marx naknadno shvatio koliko je neodrživa njegova (i Engelsova) postavka iz *Komunističkog manifesta* da „proleterij nemaju domovinu“ (najprije, na primjeru Irske, a zatim i Poljske). Lenjin je savršeno shvatio lekciju i izvukao nužne strateške pouke o komplementarnosti proleterske internacionalističke i nacionalne komponente socijalističke revolucije i novog poretka, da bi od strane Rose Luxemburg bio zbog toga optužen za nacionalističku uskurdost.

Španjolaca, pa čak ni Engleza, ma što se o tome tvrdilo; postoje tek Evropljani“ (161). Pa pred Poljake postavlja osnovni zadatak da svojim „dušama daju nacionalnu fizionomiju“ (162), da ne budu Evropljani. Upozorava da se „upravo nacionalnim ustanovama oblikuju duh, značaj, ukus i običaji nekog naroda, po njima on jest on, a ne neki drugi narod, upravo ga one nadahnjuju onom žarkom ljubavi prema domovini...“ (161). Takvim je shvatanjem Rousseau navukao na sebe mržnju kozmopolitskih prosvjetitelja, koji su ga sažaljivo ocjenjivali partikularističkim provincijalcem, a ideal Evropljana prigrlili kao dokaz da su nacije već anahrone i prevaziđene ljudske zajednice.

Ovaj mali *plaidoyer* za afirmisanje crnogorskog nacionalizma, kao političkoga i kulturnog razvijanja „nacionalnog karaktera“ crnogorskog naroda, čini mi se neophodnim zato što se premnogi crnogorski intelektualci – i to upravo oni koji sistematski i pametno čuvaju i stvaralački razvijaju taj nacionalni karakter – snebivaju ili pak odbijaju da sebe same razumiju kao nacionaliste. Kao da su neki Evropljani, na misionarskom zadatku da modernizuju Crnu Goru, u duhu ideala slobode, jednakosti i bratstva. Samo što su te ideale francuski revolucionari proklamovali pod geslom *Vive la Nation!* Kada mogahu oni, zašto ne bi mogli i samosvjesni crnogorski građani i intelektualci?

Ustuknuti pred samospoznajom vlastitog stanovišta kao nacionalnoga ili nacionalističkog, teorijski je neplodna, mentalno defanzivna i politički gubitnička pozicija. Stalno i uzaludno dokazivanje da nijesi ono što jesi. Demokratski nacionalizam afirmiše svoje, a ne negira druge (nacije) i drugačije vrijednosti, takvo bi stanovište moralo biti aksiomatsko.

Ako demokratski i liberalni nacionalizam znači politički racionalan zagovor nacionalne ideje, projekt maksimalizacije razvojnih potencijala crnogorskih ljudi i njihove političke i društvene zajednice, tada je teško moći naći bolji primjer takvog nacionalizma u savremenoj crnogorskoj istoriji od legendarnog

programa Matice crnogorske iz 1996. godine „Crna Gora pred izazovima budućnosti“. Da je bilo političke mudrosti taj bi historijski dokument bio uklesan zlatnim slovima u Ustav Crne Gore jer je besprijekorno analitički dokazao da je Crna Gora najzad izašla iz samonametnute zavisnosti od drugih i da je održiva i razvojno sposobna zajednica, u osloncu na svoje znatne materijalne i intelektualne resurse.

Problem razlikovanja u pojmu nacionalizma skopčan je s velikim mentalnim blokadama, pa se čini gotovo uzaludnim kategorijalnim purizmom insistirati na tome. Gotovo je nerješiv problem za svaku analizu ako se glavne pojmove kojima se nešto objašnjava mora stalno iznova objašnjavati. Nacionalizam je jedan od najboljih primjera, pa se radije umjesto o pozitivnom demokratskom nacionalizmu, pribjegava pojmu patriotizma. Takva supstitucija nije međutim zadovoljavajuća jer je nacionalizam šira kategorija i politička ideja, nacija je supstancija države, a ne obrnuto (kao što odavno pokazuje najslavniji primjer Jevreja i njihove države Izrael).

Ako se, dakle, iz pragmatičnih razloga uvažavaju neprekoračive predrasude javnog mnijenja i ako se zbog toga mora *formulacijski* odustati od ideje nacionalizma (demokratskoga i liberalnoga), tada bi svakako valjalo izbjeći da ga se svede na pojam patriotizma. Kao mogući komunikacijski kompromis predlažem, *faute de mieux*, oznaku „nacionalni patriotizam“. U čemu je razlika između nacional-patriotizma i patriotizma, objasniti na drastičnom primjeru Amfilohijeve političke pozicije, koju smo prethodno rekonstruisali. S jedne strane, Amfilohije je (bio) patriot u smislu odanosti *državi* Crnoj Gori, kao nezavisnoj državi. S druge pak, najveći je protivnik *crnogorske nacije* i njene nacionalne i sekularne države. Nije teško razumjeti da amfilohijevska vrsta patriotizma (ljubavi prema Crnoj Gori), s pozicije nacionalnog stanovišta crnogorskog srpstva, još temeljitije ugrožava Crnu Goru kao državu-naciju od otvorenog

separatističkog ili integralističkog osporavanja njenoga historijskog individualiteta.

D) Postoji elementarni test za vrednovanje crnogorskoga nacionalizma, za razlikovanje između demokratskoga i sekularnoga, s jedne, i klerikalizovanog šovinističkog nacionalizma, s druge strane. To je odnos prema srpstvu, osobito crnogorskome. Riječ je o teškom iskušenju da se na agresivni srpski šovinistički, katkad čak i rasistički, diskurs i imperijalna presizanja protiv crnogorstva ne reaguje istom mrzilačkom retorikom i politikom.

Za crnogorsku demokratiju ništa ne može biti kontraproduktivnije nego da se na nediferenciranom antisrpstvu, na demonizaciji srpstva kao takvoga, gradi politika nacionalno osviještenih aktera crnogorskoga političkog i intelektualnog života. Po mom sudu, u tim krugovima nedovoljno se razumiju dvije odlučujuće strateške promjene u novijoj historiji Crne Gore i njenog okruženja.

Prvu implicira obnova crnogorske državnosti, kao radikalnu promjenu diskursa većinskoga crnogorskog naroda prema manjinskome srpskom narodu u državi Crnoj Gori. Politička je obaveza državne većine insistirati na pravima manjinskih etničkih zajednica (a osobito srpske), kao što se od manjinskih etničkih zajednica očekuje ne samo lojalnost prema državi nego i stalno zagovaranje njenog jedinstva i suverenosti (ovo drugo u punoj mjeri poštuju i ostvaruju pripadnici nacionalnih manjina Albanci, Bošnjaci, Hrvati). No najveća je odgovornost, po logici stvari, na većinskom narodu, koji sebi ne smije dozvoliti licemjerje da iza fasade navodne „građanske države“ nameće svoju nacionalnu supremaciju. Crnogorski demos koji ne želi ili ne uspijeva u sebe vrijednosno i djelatno integrirati srpski etnokorpus, nužno sebe samoga ukida i svodi na crnogorski etnos, a demokratsku državu na etničku kvazidržavnu zajednicu. Upravo ta apstraktna univerzalnost građanskog principa, koja skriva

konkretnu većinsku etničku dominaciju, generira etnički ekskluzivizam srpskog naroda, jača njegovu nespremnost da shvati i prihvati svoj novi položaj *nacionalne manjine* u pluralnom demokratskom ambijentu Crne Gore.

Drugo, velika retorička agresija, medijska galama i silna propaganda srpskih (ne samo srbijanskih) medija i političkih aktera, obavještajne intrige i diplomatska podmetanja države Srbije ne smiju prikriti notornu činjenicu da nikakva „velikosrpska“ politika, s teritorijalnim i hegemonijskim pretenzijama, naprosto više nije realno moguća.⁵⁰

Najbolje se to može razabrati razmotri li se iole pažljivo famozna ideja „srpskog sveta“, koja nam se predočava kao varijacija neugaslih velikosrpskih aspiracija o vaskolikom ujedinjavanju svih Srba u jednoj državi. Je li ideju „srpskog sveta“, kao ideju specifičnoga srpskog „kulturnog obrasca“ (za kojim je svojevremeno tragao Slobodan Jovanović)⁵¹ mudro prepustiti

⁵⁰ Što ne znači da treba smetnuti s uma brojna kritička upozorenja, kao što je, primjerice, ono istoričara Milivoja Bešlina, koji je svojevremeno u julu 2017. (u emisiji Darka Šukovića) ocijenio: „Rusifikovana Srbija neće ostaviti Crnu Goru na miru. Podizanjem stepena nacionalizma u Srbiji i rusifikacijom srpskog društva dugoročno se Crna Gora neće ostaviti na miru. Tu BiH ja izgubio svaku iluziju. Srbija oslonjena na Rusiju, sukobljena sa Evropom i regionom je Srbija koja će opet posegnuti za BiH i za Crnom Gorom“ (v. njegov članak „Saborno i homogeno – protiv Crne Gore“, 4. novembar 2018, Antena M).

⁵¹ Ne može se ni danas precijeniti važnost „priloga za proučavanje srpskog nacionalnog karaktera“ čuvenoga srpskog intelektualca i velikoga nacionalističkog barda Slobodana Jovanovića. Naročito privlači pažnju njegov uvid o „pojavi poluintelektualca“, „diplomiranog primitivca“, kao moralno i kulturno zakržljalog „društvenog tipa“. Po njegovoj ocjeni: „Polintelektualac je bolesna društvena pojava, koja je obelodanila ... da je kulturni obrazac potrebna dopuna nacionalnog i političkog obrasca. Sudbina jedne nacije, u konkurenciji s drugima, zavisi od stepena njene kulture.“ Njegujući svoju kul-

ujediniteljskim dustabanlijama vulinovskog tipa (ime im je legija), koji glume obilježevske gromovnike?

Konstruktivan odnos prema mogućem srpskom kulturnom obrascu nalaže da se pažnja fokusira na ključnu neuralgičnu tačku, na Republiku Srpsku, za koju ne samo Amfilohije nego i njegov svjetovni pandan Dobrica Ćosić tvrdi, između ostaloga, da je „preskupa ali jedina politička i ratna dobit po volji srpskog naroda u drugoj polovini 20. veka.“⁵² Koliko je problem akutan vidjelo se na poznatom „slučaju Leposavić“, kada je dotični ministar Vlade Crne Gore, na poslaničko pitanje, odbio priznati presudu Srebreničkog masovnog zločina kao genocida. Ko god takvo pitanje postavi, zna kakav će odgovor dobiti od bilo koga ko pripada krugu srpske nacionalističke inteligencije i Srpske pravoslavne crkve. Uostalom, kao i na bilo koje drugo pitanje o karakteru srpske ratne politike prema BiH. U tom pogledu veoma su instruktivna mudra razmatranja uglednog Ivana Lovrenovića, u njegovom eseju *Dvadesetjedna teza* o spasu Bosne i Hercegovine (iz 2010). U 15. tezi „Srpska Bosna i Hercegovina“ (1993: 200-209), Lovrenović znalački upozorava na „krajnje neshvaćanje političke historije“ sadržano u negiranju Republike Srpske kao takve, osim pod uslovom da „javno i službeno prizna da je genocid njena ‘genetska šifra‘“. „Iluzija je i gubljenje dragocjenog vremena“ smatrati „da će ubuduće ikada biti takve srpske politike koja će se ‘odreći’ Republike Srpske i neke forme srpskog ekskluzivizma u Bosni i Hercegovini, koja će voljno ići ispod

turu, obrazujući svoj kulturni obrazac, čovjek se uzdiže „nešto malo iznad nacionalnog egoizma, njemu postaje jasno da nacija sama sobom ne predstavlja ono što se u filozofiji zove ‘vrednost’. Vrednost joj mogu dati samo opšti kulturni ideali, kojima bi se ona stavila u službu“ (1991: 572-573; tekst je iz 1964).

⁵² U intervjuu objavljenom 27. marta 2012. na portalu *Nova srpska politička misao*, pod naslovom „Bez istine nema pomirenja“.

stupnja autonomije koji je do sada dosegla [...] A stvar je političke nesposobnosti i nekapacitiranosti, zapravo neke vrste *političkog defetizma*, misliti da nema nikakvog drugog modusa da se u Bosni i Hercegovini odnosi produktivno urede ako je nemoguće da se ‘ukine’ Republika Srpska“ (208–209; istakao – D. L).

Lovrenović s pravom apeluje na uzdržavanje od svakog trijumfalizma nad velikom tragedijom Srba u Bosni i Hercegovini u ratu 1992–1995, u kojem je svođenjem bosanskog srpstva na Republiku Srpsku „proizvedno jedno osiromašeno i i reducirano shvaćanje velike i bogate srpske kulture, organski povezane sa cjelinom bosanskohercegovačke historije. Najrječitiji primjer tog samoodricanja i samonegiranja su slučajevi Sarajeva i Mostara – gradova koji su na mapi cjelokupne srpske kulture do rata 1992–1995. bili među nekoliko najproduktivnijih žarišta i najvažnijih središta uopće. Danas, moglo bi se bez mnogo pretjerivanja reći da su s te mape izbrisani potpuno“ (1993: 175).⁵³

Istorijski „intelektualni etički poraz“ srpske panetničke ideologije, zarobljene u „pseudomitskim i pseudoistorijskim mrežama“ vidovdanskog kulta, kako je odavno lucidno uvidio veliki srpski „književni arheolog“ Miodrag Popović (1976), prvorazredan je spoznajni izazov pred kojim ne smiju uzmaknuti ne samo srpski, nego ni relevantni kritički intelektualci našeg regiona. I u Bosni i Hercegovini, i u Hrvatskoj, i u Crnoj Gori.

⁵³ Autor navodi sud uglednog srpskog intelektualca, književnog kritičara Predraga Palavestre (porijeklom Sarajlije): „Trogodišnja opsada Sarajeva Srbima nije donela koristi ni u vojničkom, ni u političkom, niti u moralnom smislu. Naprotiv, samo je podstakla, razbuktala i izoštrila prigušenu omrazu i otpor drugih prema Srbima (...) Krajem 2007. godine Srbi u Sarajevu bili su samo jedna politička dekoracija, bez većeg društvenog uticaja, potisnuti, jedva tolerisani građani drugog reda. Od nekadašnjih 150.000 sarajevskih Srba, u gradu se pominje jedva 20.000. To je najveći danak koji su Srbi Sarajevu ikad platili“ (citat prema Lovrenović, 2010: 175).

Uzmaknu li crnogorski kritički umovi pred tim izazovom, bitno će okljaštriti vlastito duhovno samorazumijevanje, za koje je odnos prema kulturnom srpstvu povlašteni kamen kušnje.

E) Kako na osnovu svega rečenoga, ocijeniti sadašnji trenutak Crne Gore i eventualno nazrijeti put rasplitanja ocrtanog crkvenog pravoslavnog čvora?

Konkretizacijom i personalizacijom složenih odnosa između crnogorske države i Srpske crkve, a zapravo između Đukanovićeve države i Amfilohijeve crkve, koji smo pomno razložili, približavamo se pouzdanim odgovorima na početnu ključnu dilemu jesu li donošenje Zakona o vjerskim zajednicama i rezultati posljednjih parlamentarnih izbora pokazali može li crnogorska država odoljeti kušnjama s kojima je dramatično suočena.

Kraj višedecenijskog duumvirata označava početak potpuno novog historijskog razdoblja. Nakon Amfilohija pravila se političke igre bitno mijenjaju. Ne važe više stara pravila relativne ravnoteže snaga, koja su osiguravala stabilnost poretka i proračunljivost ponašanja glavnih aktera. I stabilno onemogućavala pravnu državu i pluralističku demokratiju.

Držimo li se prethodnih izvoda, uočavamo da je uobičajena predodžba o Đukanoviću kao svemoćnom vladaru, velika zablude. Daleko od toga da je mogao što je htio, pokazuje se da nije mogao ni ono što je morao učiniti. Ovdje se opet treba prisjetiti „slučaja Rumija“ iz 2005, koji je bjelodano pokazao da su Amfilohije i njegova crkva „država nad državom“, kako nas je poučio crnogorski politološki doajen prof. Radovan Radonjić, ispravljajući uobičajenu predstavu o SPC u Crnoj Gori kao „države u državi“.

Ako je to tačno, tada slijedi da je za Amfilohijeva vakta moć crkve bila jača od moći vlasti, odnosno da su formalni nosioci političke vlasti bili umnogome nemoćni. Država u kojoj vlast nema moć ne može biti suverena, ne može biti djelotvorna, ni pravno uredna i ne može računati na lojalnost svojih podanika.

Bez Amfilohija, politička scena se bitno i neočekivano mijenja. Još za njegova života njegova Pravoslavna crkva u Crnoj Gori najzad otvoreno svoju moć pretvara u vlast, nije više država nad državom, nego se s državom poistovjećuje. Da ne bi bilo zabune, sjedište se države u toku pregovora za sastavljanje nove mnogokoalijske vlade privremeno seli u manastir Ostrog, dok je u njemu još bilo domaćina.

Bez Amfilohija, rastače se ne samo njegova crkva nego i njegova vlada, taman kad je preuzela vlast, izgubila je moć. Obezglavljena vlada prepuštena je na milost i nemilost beogradskoj centrali, i po crkvenoj i po državnoj liniji. A utoliko prije podgoričkoj filijali Vučićevog režima, strankama i grupacijama kojima čak ni Amfilohijevi crnogorski Srbi nijesu dovoljno nacionalno pouzdani.

Da je Amfilohije poživio, nad Crnom Gorom nadvila bi se opasnost da se pretvori u još jednu Republiku Srpsku koja bi hegemonijski obuhvatila cijelu državu. Bez njega opasnost se mijenja i potencijalno prijeti opasnost od separatističkog scenarija, kao u oglednom primjeru BiH.⁵⁴

No Đukanovićeve strateška spoljnopolićka dostignuća, ćlanstvo u NATO-u i preuzete međunarodne obaveze, pokazali su se nedodirljivim okvirom koji mora poštovati i nova vlast. Preuzevši državu, preuzeli su i odgovornost za nju.

Crnoj Gori dogodila se demokratija! Smjena vlasti na izborima. S demokratijom ušla je u nepoznatu zonu velike neizvjesnosti i nesigurnosti. Danas je pitanje svih pitanja može li crnogorska država podnijeti pluralistićku demokratiju, ućvrćuće li je demokratija ili joj podriva same temelje.

⁵⁴ Uporedi: „... u novije vrijeme, Srbija 2011. donosi Strategiju jaćanja odnosa maticne drzave i Srba u regionu. Prema toj strategiji kao najpovoljnije rješenje za Srbe u Crnoj Gori pominje se politićki model entiteta Republike Srpske (!). Od tada je ova strategija u punom pogonu“ (Vujošević, 2020: 627).

Kako sada stoje stvari, ako je suditi prema javnom diskursu, mentalni sklop glavnih aktera na političkoj sceni, stranačkih prvaka, nezavisnih intelektualaca i medijskih kreatora javnog mnijenja, nije ni izdaleko spreman da se na demokratski tolerantan način uključi u diskurzivno oblikovanje opšte volje političke zajednice. Kao da se previđa najelementarnija pretpostavka demokratije da u njoj *nema neprijatelja, da su u njoj različita mišljenja legitimna a sukobi društvo tvornici*. Ako, međutim, neprijatelja (države) ipak ima, tada se demokratija nužno suspenduje, ulazi se u izvanredno stanje i priziva diktatura da bi se izbjegao haos građanskog rata.

Kada se mogu pročitati i čuti do kraja zaoštreni bojovni iskazi o „klero-fašističkoj“, „okupacionoj“, „veleizdajničkoj“ vlasti, čovjek bi morao pomisliti da je riječ o vlasti koja je došla na stranim tenkovima ili kakvim prevratom, a ne na redovnim parlamentarnim izborima.

Srećom, državni poglavar svojim nastupima i ponašanjem smiruje strasti, objašnjavajući neumorno da je na izborima promijenjena vlast, a ne država.

Svaka vlada koja dođe na vlast na redovnim slobodnim izborima nije više vlada nekog dijela naroda, nego vlada svih građana date države. Tako je treba doživjeti i tako sama sebe mora pozicionirati. Ni jedno ni drugo nije slučaj u Crnoj Gori. Vladi se osporava ne samo kompetentnost i djelotvornost, nego i legitimnost. A sama vlada kao da se trudi da svojim revanšizmom i grubim kršenjem proceduralnih pravila dokaže da u tim kritičkim optužbama ima istine.

Izmjenjivanje na vlasti, čak i kad je nova vlast lošija od stare, ima jedan blagotvoran učinak. Skida se oreol s vlasti, građani se mentalno oslobađaju od pupčane zavisnosti od vlasti, širi se prostor za autonomno društveno, naučno, kulturno, preduzetničko djelovanje koje vlasti ne duguje ništa. Vlast nikada nije posve naša, prema njoj valja uvijek gajiti odnos kritičke lojalnosti, čak i kad nam je po volji.

U novome demokratskom i liberalnom ambijentu i atmosferi, postaje najzad moguće pronaći i okvir za pravno i etičko rasplitanje crnogorskoga crkvenoga pravoslavnog čvora. U tom okviru, smisao je zakonske regulacije položaja i djelovanja vjerskih zajednica u tome da zajamči i omogućuje građanima da u punoj mjeri uživaju svoju slobodu savjesti, mišljenja i vjerovanja.

Vratimo se, na samom kraju, programskim ocjenama Matice crnogorske o našem problemu. Na osnovu predočenog dossiera može se jasnije sagledati i vrednovati dosege Matičinih javnih intervencija, bolje razumijeti kako je moguće da je Matica crnogorska punih četvrt vijeka uzaludno upozoravala crnogorsku „javnost i vlast na razorno političko djelovanje SPC u našoj državi“. Bolje razumijeti kako je moguće da je politička vlast tolerisala takvo političko djelovanje SPC, koja se bavi „ukidanjem i kompromitovanjem crnogorske države i crnogorskog identiteta“, a „prkosi društvu i ignoriše zakone“. Vidjeli smo da se ne možemo zadovoljiti objašnjenjem da je „vlast tolerisala takvo ponašanje saradnjom, nečinjenjem i ustezanjem da primijeni zakon.“ Sasvim određeno, nije pitanje kako je vlast mogla dopustiti da se SPC uspostavi kao moćna „državu u državi“, nego kako se u rasplitanju složenih odnosa duumvirata Amfilohije - Đukanović razabire tegobno ali strateški promišljeno i taktički vješto izmicanje crnogorskog državnika iz ralja „države nad državom“. Nije, dakle, pitanje kako je „vlast“ nešto mogla dopustiti ili ne, nego kako se crnogorski državnik uspio othrvati svojem partneru/antagonistu i time svoju državu barem poluosamostaliti u odnosu na premoćnu Srpsku crkvu u Crnoj Gori.⁵⁵

⁵⁵ „Danas je Srpska pravoslavna crkva najmoćniji politički faktor u Crnoj Gori... Moćniji i od DPS-a. Jer, DPS i vlast su obavezani zakonom. Srpska pravoslavna crkva ne podliježe crnogorskim zakonima. Ona se ponaša bukvalno kao ekstraustavna. Što god da radi, Crna Gora ne pokazuje moć da može to da osujeti“ (v. Radovan Radonjić, „Crna Gora je zemlja okrnjenog suvereniteta“, portal *Analitika*, razgovor s Gordanom Boković, 21. decembar 2010).

Nakon Amfilohija, Pravoslavna crkva u Crnoj Gori ponovo postaje samo *srpska*, dokida se njen monopol nad pravoslavnom populacijom u Crnoj Gori. Više od toga, SPC stiče izgleda da prestane da bude vojujuća crkva koja vodi neprestane krstaške ratove „za krst časni i slobodu zlatnu“. Crnogorska država se najzad emancipuje od SPC i uspostavlja kao utjelovljenje opšteg interesa i javnog dobra crnogorskog demosa. Od polusuverene može postati potpuno suverena, na unutrašnjem planu. Takvom emancipacijom država će najzad steći dovoljno snage i autoriteta da u punoj mjeri prizna i zajamči pluralnost pravoslavnih crkava u Crnoj Gori. Pravno jednakih, ali po karakteru kvalitativno različitih crkava; dok je SPC tipično usmjerena na autoritarnu državu, a u Crnoj Gori hijerarhijski podređena srpskoj Patrijaršiji, dotle je CPC obnovljena tradicionalna vjerska zajednica slobodnih građana, usmjerena na demokratsku državu. Da bi crnogorska *država* bila jedna i jedinstvena, u njoj moraju kohabiterati dvije pravoslavne crkve, crnogorska i srpska.⁵⁶ A da bi bila upravo *crnogorska* država, mora se radikalno i s povjerenjem otvoriti prema demokratiji, prema crnogorskom demosu. Prvi put u novijoj istoriji, sudbina Crne Gore više ne zavisi od providencijalnih harizmatičnih vođa, nego prvenstveno od pameti i volje njenih građana, bez obzira na njihova partikularna etnička, vjerska, svjetonazorska, ideološka i rodna određenja.

⁵⁶ Nijesu politički realni pokušaji za prevladavanje podjela i „objedinjavanje pravoslavnih vjernika u Crnoj Gori“, za koje se se na svom kongresu (21. maja 2011) založila Demokratska partija socijalista. Riječima predsjednika DPS-a Mila Đukanovića na tom kongresu: „Naš je interes da se ta podjela prevazilazi i zato se zalažemo da, ako je to moguće, da se nekim razumnim pristupom dođe do objedinjavanja pravoslavnih vjernika u Crnoj Gori. Očigledno je da Crnogosko-primorska mitropolija, kao autonomni, ali ipak dio Srpske pravoslavne crkve nije dovoljno u saglasju sa onim što su državni interesi Crne Gore.“ Otada je valjda postalo svima jasno da bi takvu ambiciju, barem u ovoj istorijskoj epohi, valjalo razumno izbjegavati ne samo kao jedva moguću nego i kao krajnje opasnu.

U prijelomnoj 2020. godini, pandemijskoj, dogodila su se u Crnoj Gori dva dalekosežna potresa, koja dugujemo demokratiji. Pad staroga političkog režima i početak kraja stare vojujuće crkve. Kud ćeš više! Premda još uvijek ne pjeva, kao što su „sužnji pjevali o njoj“, crnogorska država nema razloga sumnjati u to da njena suverenost ima stameno uporište „ne u mramoru i bronzi, nego u srcima građana, što tvori istinsko ustrojstvo države“ (Rousseau).

Literatura:

- Adžić, Novak, 2000: *Kratka istorija Crnogorske pravoslavne crkve*, Dignitas, Cetinje.
- Andrijašević, Živko M., 1999: *Nacrt za ideologiju jedna vlasti*, Conteco, Bar.
- Andrijašević, Živko M./Rastoder, Šerbo, 2006: *Istorija Crne Gore: od najstarijih vremena do 2003*, Centar za iseljenike, Podgorica.
- Andrijašević, Živko, 2008: *Crnogorska crkva 1852–1918: Studija sa zbirkom dokumenata o Pravoslavnoj crkvi u Knjaževini/Kraljevini Crnoj Gori*, Filozofski fakultet, Nikšić.
- „Apel za osudu ugrožavanja mira u Crnoj Gori i regionu od strane Beograda“ (znan pod nazivom „Apel 88“).
- Bajto, Nikola, 2020: Milo i podstanari, *Novosti*, br. 1056, str. 20–21.
- Belada, Nikola, 2015: Zakon o slobodi vjeroispovijesti je pravno utemeljen, *Matica* (XVI) 64: 73–80.
- Belada, Nikola, 2018: U očekivanju Zakona o vjerskim slobodama, *Matica* (XIX) 47–56.

- Bešker, Inoslav, 2020: Čije je pravoslavlje u državi Mila Đukanovića?, *Globus*, 13. veljača.
- Bojović, Rade/Samardžić, Novica (ur.), 2014: *Crna Gora na evropskom putu*. Program Matice crnogorske, Matica crnogorska, Podgorica.
- Cerović, Novica, 2020: Repriza dubokog neznanja, *Matica* (XX) 81: 632–636.
- Đilas, Milovan, 2013: *Njegoš*, Štampar Makarije/Oktoih, Beograd/Podgorica.
- Đorđević, Mirko, 2010: *Kišobran patrijarha Pavla: kritika palanačkog uma*, Peščanik, Beograd, dostupno na:
- <https://www.scribd.com/document/52643462/Mirko-Djordjevic-kisobran-patrijarha-Pavla>; stranica posjećena 23. 04. 2021).
- Đorđević, Mirko, 2015: *Negativna svetosavska paralipomena*, Vojvođanska politikološka asocijacija (VPA), Novi Sad, edicija „Politeja“.
- Đorđević, Mirko, 2020: Srpska organicistička misao, *Matica* (XX) 81: 505–546.
- Hastings, Adrian, 2013: *Gradnja nacionaliteta*, Adamić/Buybook, Rijeka/Sarajevo.
- Hegel, G.W.F., 1966: *Filozofija povijesti*, Naprijed, Zagreb (preveo: Viktor D. Sonnenfeld).
- Hegel, G.W.F., 1987: *Fenomenologija duha*, Naprijed, Zagreb (preveo: Milan Kangrga).
- Ičević, Dušan, 2019: SPC u Crnoj Gori – država u državi, *Matica* (XX) 79: 59–88.
- Ivanović, Ivan, 2020: Religija na početku novog milenijuma, *Matica* (XXI) 81: 457–484.
- Jovanović, Slobodan, 1991: *Iz istorije i književnosti*, sv. II, BIGZ/Jugoslavijapublik/Srpska književna zadruga, Beograd [tom 12 Sabranih dela Slobodana Jovanovića; v. ogled „Jedan prilog za proučavanje srpskog nacionalnog karaktera (1964)“, str. 543–573; uz „Dodatak“, iz 1957, str. 574–582].

- Koprivica, Veseljko, 2005: *Amfilohijeva sabrana ne-djela*, Vijesti, Podgorica (1. izd. 1999; u elektroničkom izdanju, koje hroniku prati do današnjih dana, može se naći na adresi: <https://vkoprivica.blogspot.com>).

- Jovanović, Vladimir, 2015: Crkveno politikanstvo (povodom primjedbi SPC na Nacrt Zakona o slobodi vjeroispovijesti), *Matica* (XVI) 64: 43–72.

- Lalović, Dragutin, 2000: Problemi konstitucije crnogorske suverene države, *Matica* (časopis za društvena pitanja, nauku i kulturu) (1) 3: 7–16.

- Lalović, Dragutin, 2008: *Države na kušnji*, Nacionalna zajednica Crnogoraca Hrvatske/Disput, Zagreb, bibl. „Luča“.

- Lambrichs, Louise L., 2007: Vukovar nikad nećemo vidjeti, Naklada Luka, Zagreb.

- Lambrichs, Louise L., 2008: Genocid. Poricanje i ponavljanje u Srbiji, Hrvatskoj i Bosni, *Europski glasnik*, 13: 7–19).

- Lompar, Milo, 2016: *Duh samoporicanja*, Catena mundi, Beograd.

- Lompar, Milo, 2018: *Sloboda i istina*, Catena mundi, Beograd.

- Lovrenović Ivan/Jergović, Miljenko, 2010: *Bosna i Herecgodina. Budućnost nezavršenog rata*, Novi Liber, Zagreb.

- Karadžić, Vuk, 1987: *Etnografski spisi * O Crnoj Gori*, Prosveta/Nolit, Beograd.

- Papović, Dragutin, 2020: Srpski kleronacionalizam i pojava ideje o obnovi Crnogorske pravoslavne crkve, *Matica* (XXI) 81: 203–242.

- Pašalić, Davor, 2020: Vučić pokušava zadržati Crnu Goru pod beogradskim patronatom, *Nacional*, 7. siječnja, br. 1133, str. 42–45.

- Pavlović, Srđa, 2007: *Balkan Anschluss. The Annexation of Montenegro and the Creation of the Common South Slavic State*, Purdue University Press, West Lafayette.

- Perović, Dragan B., 2020: Anticrnogorska propaganda iz Srbije, *Matica* (XXI) 81: 263–312.

- Perović, Gojko, 2020: Đukanović narušava sekularnost države, *Novosti*, br. 153, str. 19 (intervju).

- Popović, Miodrag, 1976: *Vidovdan i časni krst. Ogled iz književne arheologije*, Slovo ljubve, Beograd.
- Radonjić, Radovan, 2008: *Montenegro: de te fabula naratur*, NZCH/Disput, Zagreb (vidi poglavlje „Vjerske organizacije u novom Ustavu“, str. 201–216).
- Radonjić, Radovan, 2019: Teorije o odnosu crkve i države, *Matica* (XX) 79: 93–122.
- Radulović, Dragan, 2019: SPC je posljednji politički relikv iz 1918. godine, *Vikend novine*, 22. juni.
- Rousseau, Jean-Jacques, 1993: *Politički spisi*, Informator/Fakultet političkih znanosti, Zagreb (priredio: Dragutin Lalović).
- Samardžić, Slobodan, 2019: „Militantni ateizam pravi crkvu“, blog Srbija i svet, 17. juni.
- Samardžić, Slobodan, 2020: „U Crnoj Gori je sukob između površne sadašnjosti i duboke prošlosti“, blog Srbija i svet, 3. februar.
- Šarkinović, Hamdija, 2020: Svetosavlje kao ideološko-politički program, *Matica* (XXI) 81: 395–414.
- Sekulović, Aleksandar, 2020a: „Pravoslavni džihad“, sajt Helsinškog odbora za ljudska prava u Srbiji, 5. januar.
- Sekulović, Aleksandar, 2020b: „Aneksiona kriza“, sajt Helsinškog odbora za ljudska prava u Srbiji, 5. februar.
- Sekulović, Aleksandar, 2020c: „Aneksija Crne Gore kao zamena za Kosovo“, *Danas*, 12. mart.
- Sekulović, Aleksandar, 2020d: „Hibridni Freedom House“, sajt Helsinškog odbora za ljudska prava u Srbiji, 10. maj.
- Sekulović, Aleksandar, 2020e: „Natrag u srednji vek“, sajt Helsinškog odbora za ljudska prava u Srbiji, 2. jul.
- Sekulović, Aleksandar, 2020f: „Udruženi pothvat“, sajt Helsinškog odbora za ljudska prava u Srbiji, 11. avgust.
- Sekulović, Aleksandar, 2020g: „Nekoliko opservacija o izborima u Crnoj Gori“, sajt Helsinškog odbora za ljudska prava u Srbiji, 15. septembar.
- Sekulović, Aleksandar, 2020h: „Crna Gora u globalnom nadmetanju“, sajt Helsinškog odbora za ljudska prava u Srbiji, 25. oktobar.

-
- Sekulović, Aleksandar, 2021: „Kleronacionalistički anšlus“, sajt Helsinškog odbora za ljudska prava u Srbiji, 6. januar.
 - Šistek, František, 2015: *Narativi o identitetu. Izabrane studije o crnogorskoj istoriji*, Matica crnogorska, Podgorica.
 - Špadijer, Marko, 2020: „Virus litija“, *Pobjeda*, 13. mart.
 - Tamir, Jael, 2002: *Liberalni nacionalizam*, Filip Višnjić, Beograd.
 - Tomanić, Milorad, 2001: *Srpska crkva u ratu i ratovi u njoj*, Medijska knjižara Krug, Beograd.
 - Vujošević, Ilija, Vlast nije obezbijedila lojalnost prema državi, *Matica* (XX) 81: 637–646.
 - Zeković, Sreten, 2010: Sijamstvo svjetovne i crkvene opozicije, *Matica* (XXI) 81: 141–180.